चतुर्थस्कन्धः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं अथैकत्रिंशताध्यायैर्विसर्गोऽस्मिन्प्रपंच्यते ॥ विसर्गस्त्वीश्वराद् नैर्ब्रह्मेशमन्वादिभिः कृतः ॥ त
त्र प्रथमेऽध्याये मनुकन्यान्वयः पृथक् ॥ वर्ण्यन्ते यत्र यज्ञादिमूर्तिभिः प्रभवो हरेः ॥ मनुकन्यान्वयं विस्तरेण वक्तुमादौ
मनोः स्वायंभुवस्य कन्यात्रयं पुत्रीव ॥ दशाद्वा दत्वतोऽपि पुत्रलाभः सूचितः तद्दृष्टा पितुमाह ॥ पुत्रिकाधर्ममाश्रित्येति ॥ अ
भ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां ॥ अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति भाषाबंधेन कन्यादानं पुत्रि

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याश्च जज्ञिरे ॥ आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः ॥ १ ॥
आकूतिं रुचये प्रादादपि भ्रातृमतीं नृ

पः ॥ पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य शतरूपा
नुमोदितः ॥ २ ॥ प्रजापतिः स भगवान् रुचिस्तस्यामजीजनत् ॥ मिथुनं ब्र
ह्मवर्चस्वी परमेण समाधिना ॥ ३ ॥ यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्विष्णुर्यज्ञ
स्वरूपधृक् ॥ या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी ॥ ४ ॥ आनिन्ये स्वगृ
हं पुत्र्याः पुत्रं विततरोचिषं ॥ स्वायंभुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणां ॥ ५ ॥ ता
तां कामयानां भगवानुवाह य
जुषां पतिः ॥ तुष्टायां तोषमापन्नो
जनयद्द्वादशात्मजान् ॥ ६ ॥ तोषः प्र
तोषः संतोषो भद्रः शांतिरिडस्प
तिः ॥ इध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ॥ ७ ॥ ॥

न२

कन्यायां

वैदुल्प

काधर्मः स चाभ्रातृकायां पुत्र्यामपि न यत्र प्रसिद्धः ॥ तथापि पुत्रकामः तथा कृतवानित्याह ॥ भ्रातृमतीमपीति ॥ २ ॥ मि
थुनं पुंरूपं स्त्रीरूपं च समाधिना ईश्वरस्य ध्यानेन ॥ ३ ॥ भूतेर्लक्ष्म्या अंशभूता अनस्तयोर्विवाहो विरुद्ध इति भावः ॥
पुत्र्याः आकूतेः पुत्रं यज्ञं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यजुषां यज्ञानां मंत्राणां वा पतिः ॥ विस्तृः द्विषट् द्वादश ॥ ७ ॥

ततः सपुत्रस्य च पि मनुः सपुत्र आसीत् २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ४

लब्धावलोका येः सुरगणैः नरनारायणौ तावभिष्टुतौ वृत्तितौ च संतौ ययतुः ॥५७॥ भुवो भारस्य व्ययाय नाशाय एकाव एकवाक्य
त्वार्थः तौ च मां प्रतमिदानीं गतावित्यर्थः तदेवाह तस्यांशेन अनुप्रवेशः कृष्णौ नारायणः स्वयमिति यदुकुरूद्वहः श्रीकृष्णः ॥ ८८
कुरूद्वहोऽर्जुनः ॥ उभावपि कृष्णनामानौ ॥५८॥ अग्न्यभिमानिनो देवान् स्वाहा नाम तस्य भार्या हुतभोजनमिति च याग्ने
विविधं ॥५९॥ पितरस्त्र्य: पितामहाः एकः तैः साकं सह ॥६०॥ वैतानिके वैदिके कर्मणि यज्ञे येषां नाममिरग्निदेवता

एवं सुरगणैस्तात भगवन्तावभिष्टुतौ ॥ लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गंधमादनं ॥५९॥ ताविमौ वै भगवतो
हरेरंशाविहागतौ ॥ भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥६०॥ स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्री
नजीजनत् ॥ पावकं पवमानं च शुचिं च हुतभोजनं ॥६१॥ तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पंच च ॥ त एवै
कोनपंचाशत्साकं पितृपितामहैः ॥६२॥ वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ आग्नेय्य इष्टयो
यज्ञे निरूप्यंतेऽग्नयस्तु ते ॥६३॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सौम्याः पितर आज्यपाः ॥ साग्नयोऽनग्नयस्तेषां प
त्नी दाक्षायणी स्वधा ॥६४॥ तेभ्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां धारिणीं स्वधा ॥ उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञान
विज्ञानपारगे ॥६५॥ भवस्य पत्नी तु सती भवं देवमनुव्रता ॥ आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ॥
पितर्यप्रतिरूपे स्वे भवायानागसे रुषा ॥ अप्रौढैवात्मनात्मानमज [illegible]
द्योगसं [illegible] युता ॥६७॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे दक्षकन्यानाम प्रथमः ॥

कारः इष्टयो निरूप्यंते एते अग्नयो न लौकिकाः अतो बहुत्वात् न वैयर्थ्यमिति भावः ॥६३॥ सौम्याः सोमपाः येषां मध्ये
केचन साग्नयः केचिदनग्नयः ॥ तद्द्वितीयास्वनग्नयः ॥६४॥ तयोः संततिर्न भवति जीवन्मुक्ता इत्याह उभे ते इति
गुणशीलतः आत्मनः सदृशं देवमनुव्रतापि सती पुत्रं न लेभे ॥६६॥ न च देहतः स्वपितरि दक्षे अप्रतिरूपे अप्रसद
शप्रतिकूले सति तस्य रुषा आत्मना स्वयमेवात्मानं देहमजहात् त्यक्तवती योगसंयुता यो अमा आश्रित्येति ॥६७॥

८२

५९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संपत्तेभ्यो

प्रजानामजंघ्नत्तिपुत्रः ॥४९॥ पुत्रेभ्यः मितितेभ्यो वा ॥५०॥ ५१॥ सर्वेषां गुणानामुत्पत्तिर्यस्यां सा ॥५२॥ ५३॥ उपतस्थुर्भेजुः ॥
निजया मायया यस्मिन्नात्मनि विगणेन रूपभेदं गंधर्वनगरमिवेदं विश्वं विरचितं तस्यात्मनः ॥ प्रतिबद्धानायप्रका
शनाय स्वात्मानं यो यथा प्रादुश्चकार प्रकटितवान् ॥ तस्मै पुरुषाय नमः किंरूपेण प्रादुश्चकार ऋषिमूर्तिना काशेय

प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मजः तस्यां ससर्ज दुहितॄः षोडशामललोचनाः ॥४८॥ त्रयोदशादाद्ध
र्माय तथैकामग्नये विभुः पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे ॥४९॥ श्रद्धा मैत्री दया शांतिः तु
ष्टिः पुष्टिः ॥ क्रियोन्नतिर्बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्य पत्नयः ॥५०॥ श्रद्धासूत शुभं मैत्री प्रसादम
भयं दया शांतिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत ॥५१॥ योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धि
रसूयत मेधा स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतं ॥५२॥ मूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी य
योर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनंदत्सुनिर्वृतं ॥५३॥ मनांसि ककुभो वाताः प्रसेदुः सरितोद्रयः दिव्यवाद्य
न्त तूर्याणि पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥५४॥ मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टा जगुर्गंधर्वकिन्नराः नृत्यंति स्म स्त्रियो दे
व्य आसीत्परममंगलं देवा ब्रह्मादयः सर्वे उपतस्थुरभिष्टवैः ॥५६॥ यो मायया विरचितं निजयात्मनीदं खे
रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणाय एतेन धर्मसदने ऋषिमूर्तिनाद्य प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ॥५७॥
सोयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टान् सत्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्वः दृश्याददभ्रकरुणेन वि
लोकनेन यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपतारविंदम् ॥५८॥

स्मिन्नेतेनैतेन रूपेण ॥५७॥ सोयं नो स्मान् सुरगणाननल्पकरुणायुक्तेन विलोकनेन विशिष्टेन नेत्रेण दृश्यप
तु पश्यतु कथंभूतेन यच्छ्रीनिकेतनममलमरविंदं तत् क्षिपता तिरस्कुर्वता कथंभूतः अनुमेयं शास्त्रतो विचा
रेण न त्वस्माकमपरोक्षं तत्त्वं यस्य कथंभूतान् अस्मान् स्थितिर्जगन्मर्यादा तस्या व्यतिकरो नाशस्तस्योपशमाय सत्वे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्वलतः प्रकाशमानान्

श्री भाग टी ४

ताः कन्या निर्दिशति सिनीवालीति ॥३४॥ ३५ ॥ पुलस्त्यस्य च हविर्भुवि पत्न्यामित्यन्वयः सोऽगस्त्यो देहाग्निः जाठरः
विश्रवाश्च पुलस्त्यस्य सुतः इति द्वौ सुतौ ॥३६॥ तस्य विश्रवस इडविडायां जातः सुतः कुबेरः अन्यस्यां भार्यायां केशि
न्यां रावणादयः त्रयः सुताः ॥३७॥ चित्रकेतुप्रमुखाञ्जज्ञिरे तेन वसिष्ठ ब्रह्मर्षयो माता ॥३८॥ ताते वाद्य चित्रकेतुरिति वसु

श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः ॥ सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ॥३४॥ तत्पु
त्रावपरावाख्यातौ स्वारोचिषेऽन्तरे ॥ उतथ्यो भगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ॥३५॥ पुल
स्त्योऽजनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि ॥ सोऽन्यजन्मनि दहराग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥३६॥ तस्य यक्ष
पतिर्देवः कुबेरस्त्विडविडासुतः ॥ रावणः कुम्भकर्णश्च तथान्यस्यां विभीषणः ॥३७॥ पुलहस्य गति
र्भार्या त्रीनसूत सती सुतान् ॥ कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते ॥३८॥ क्रतोरपि क्रिया भार्या वाल
खिल्यानसूयत ॥ ऋषीन्षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा ॥३९॥ ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठ
स्य परंतप ॥ चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥४०॥ चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च
उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान्शक्त्यादयोऽपरे ॥४१॥ चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी लेभे पुत्रं धृतव्रतं ॥ दध्यञ्चम
श्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे ॥४२॥ भृगुः ख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् ॥ धातारं च विधातारं श्रि
यं च भगवत्परां ॥४३॥ आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात् ॥ ताभ्यां तयोरभवतां मृकण्डः प्राण एव च
मार्कण्डेयो मृकण्डस्य प्राणाद्वेदशिरा मुनिः ॥ कविश्च भार्गवो यस्य भगवानुशना सुतः ॥४५॥ सर्वे ते मु
नयः लोकान्सर्गैर्भावयन् एष कर्दमदौहित्रसंतानः कथितस्तव शृण्वतः श्रद्दधानस्य सः

ष्घ्नो नामकः शक्त्यादयोऽपरे ब्रह्मर्षयः ॥४१॥ ४२ ॥ ख्यात्यां पत्न्यां पुत्रान् जनयामास पुत्रीं चेत्याह धा
तारमिति ॥४३॥ तयोर्धातृविधात्रोः ॥४४॥ कविश्च भार्गवः भृगोः पुत्रः ॥४५॥ ब्रह्मादयः सर्वे लोकान्भावयन् ॥

श्रि २

४८

प्रनुपुर्वं कल्पेकल्पेविभज्यगृहीतोदेहोयैः तेप्रसिद्धाब्रह्मविष्णुगिरिशाख्याःवंयं ॥ युष्मान्ध्रणतोस्मितेभ्यंसका
शादेकएवमेमयाऽप्यहूतः शरणंतप्रपद्यपद्येन्येकस्यैवनिर्दिष्टत्वात् ॥ सवयुष्मासकइतियुष्माभिरेववक्तव्यमित्यभि
त्यर्थः ॥ २२ ॥ अस्यप्रपंचस्यकरणनिविविधैः प्रधानैकपचारैर्विबुधप्रायानरतिवापाठः प्रजननाय्युत्रोत्पत्तयेविचिन्त्य
नःकिंनैनेकंनीतः मनसापिदूरादगोचरात ॥ संतःकथंनुत्रयोप्यत्रागताः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तेनयायथयाक्र

प्रत्रिरुवाच विष्णोऽद्रवस्थितिलयेषुविभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगंविगृहीतदेहाः तेब्रह्मविष्णुगि
रिशाः प्रणतोस्म्यहंवस्तेभ्यःकएवभवतांमइहोपहूतः ॥ २९ ॥ एकोमयेहभगवान्विविधप्रधाने
श्चित्तीकृतःप्रजननायकथंनुयूयं ॥ अत्रागतास्तनुभृतांमनसोपिदूराद्ब्रूतप्रसीदतमहानिहविस्मयो
मे ॥ ३० ॥ श्रीमैत्रेयः इतितस्यवचःश्रुत्वात्रयस्तेविबुधर्षभाः प्रत्याहुःश्लक्ष्णयावाचाप्रहस्यतमृ
षिंप्रभो ॥ ३१ ॥ देवाः यथाकृतस्तेसंकल्पोभाव्यंतेनैवनान्यथा सत्संकल्पस्यतेब्रह्मन्यद्वैध्यायतिते
वयम ॥ ३२ ॥ अथास्मदंशभूतास्तेआत्मजालोकविश्रुताः भवितारोंगभद्रंतेविस्रप्स्यंतितेयशः
॥ ३३ ॥ एवंकाममवरंदत्वाप्रतिजग्मुःसुरेश्वराः सभाजितास्तयोःसम्यग्दंपत्योर्मिषतोस्ततः ॥ ३४ ॥ सो
मोभूद्ब्रह्मणोंशेनदत्तोविष्णोस्तुयोगवित् ॥ दुर्वासाःशंकरस्यांशो
निबोधांगिरसःप्रजाः ॥ ३५ ॥

ल्पस्तेनतथैवभाव्यंनान्यथा ॥ यतःसत्संकल्पस्यतेसंकल्पः ॥ तर्हिकथमेकस्मिन्ध्यायमानेत्रयःप्रतीताःस्थ
नत्राहुः यदेकंजगदीश्वराख्यंतत्त्वंभवान्ध्यायति ॥ तएतेवयंत्रयोपितदेवैकंतत्त्वंनास्माकंभेदोस्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
विस्रप्स्यंतिविस्तारयिष्यंतिअंशभूतत्वाज्जिर्थस्यसर्वितन्यस्यत्रयं ॥ ३३ ॥ ताभ्यांसम्यक्सभाजिताःसंतःततःस्थानात्

तःसंक २

गता २

इजिता २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अत्तं नाम कुलाद्रिं तपसि स्थितः सन् ॥ २ ॥ तस्मिन् कुलाद्रौ प्रस्रवनानां स्तवकाः ये पुष्पलाशाशोकेषु तेषां कानने
निर्विंध्या नाम नदी तस्याः स्व वह्निः वार्भिः स्पृष्टे नादृते ॥ १८ ॥ २ ॥ प्राणायाम एव एधः संदीपको यस्य तेन मु
ने मूर्ध्नो निर्गतेनाग्निना तप्यमानं समीक्ष्य तदाश्रमपदं पशुरित्यन्वयः ॥ २० ॥ अप्सरः प्रभृतिभिर्वितायमानं विस्ता
र्यमाणं यशो येषां ते ॥ २१ ॥ तेषां प्रादुर्भावः प्राकट्यं तस्य संयोगः सन्निधिः तेन विद्योतितं मनो यस्य उन्मेषेणोत्तिष्ठन् २२

मैत्रेय उवाच । ब्रह्मणा चोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः । सह पत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं
तपसि स्थितः ॥ १७ ॥ तस्मिन् प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने । वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विन्ध्यायाः समन्त
तः ॥ १८ ॥ प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः । अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ॥ १९ ॥ शरणं
तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः । प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् ॥ २० ॥ तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणाया
मैधसाग्निना । निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥ २१ ॥ अप्सरोमुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरोरगैः । वि
तायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः ॥ २२ ॥ तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः । उत्तिष्ठन्नेकपादे
न ददर्श विबुधर्षभान् ॥ २३ ॥ प्रणम्य दण्डवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणाञ्जलिः । वृषहंससुपर्णस्थान् स्वैः स्वैश्चिह्नै
श्च चिह्नितान् ॥ २४ ॥ कृपावलोकेन हसद्वदनेनोपलम्भितान् । तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिर
क्षिणी ॥ २५ ॥ चेतस्तत्प्रवणं युञ्जन्नस्तावीत्संहताञ्जलिः । श्लक्ष्णया सूक्तया वा
चा सर्वलोकगरीयसः ॥ २६ ॥

यस्य उपतस्थे पूजयामास
अर्हणां पुष्पादिकं मनेलो
संबद्धाञ्जलिः स्वैश्चिह्नैः त्रिशूलकमण्डलुचक्रादिभिः ॥ २४ ॥ कृपयावलोको यस्मिन् हसद्वदनं च
तेन उपलम्भितान् प्रमन्नवेन ज्ञापितान् तेषां रोचिषा दीप्त्या ॥ २५ ॥ श्लक्ष्णया मधुरया सूक्तया गम्भीरार्थया ॥ २६

नद्याः २

हरिः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रसंगात्स्वायंभुवमन्वंतरवर्तमानंषट्कमाह ॥ तुषिताइतिद्वाभ्यां ॥ मन्वंतरंमनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः ऋषयोंशावताराश्च
हरेःषड्विधमुच्यतेइतिवक्ष्यति ॥ तत्रस्वायंभुवोमनुः ॥ तुषितादेवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञोहरेरवतारः ॥ सएवसु
रगणेश्वरः ॥८॥ प्रियव्रतोत्तानपादौमनुपुत्रौएतौपालकौतदेवंयज्ञस्यहरेः सृष्टिपालनवृद्धिधर्मत्वं ॥ तयोःपुत्रपौत्रनप्तॄ
णांवंशेष्वनुवृत्तंव्याप्तंपालितंतेनतदंतरं ॥९॥ श्रुतप्रायंबाहुल्येनश्रुतं ॥ तत्कन्यावंशानांप्रश्रुतत्वात्प्रायग्रहणं ॥१०॥

तुषितानामतेदेवाआसन्स्वायंभुवांतरे ॥ मरीचिमिश्राऋषयोयज्ञःसुरगणेश्वरः ॥८॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ
मनुपुत्रौमहौजसौ ॥ तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणामनुवृत्तंतदंतरं ॥९॥ देवहूतिमदात्तातकर्दमायात्मजांमनुः ॥ तत्सं
बंधिश्रुतप्रायंभवतागदतोमम ॥१०॥ दक्षायब्रह्मपुत्रायप्रसूतिंभगवान्मनुः ॥ प्रायच्छद्यत्कृतःसर्गः ॥ त्रिलो
क्यांविततोमहान् ॥११॥ याःकर्दमसुताःप्रोक्तानवब्रह्मर्षिपत्नयः ॥ तासांप्रसूतिप्रसवंप्रोच्यमानंनि
बोधमे ॥१२॥ पत्नीमरीचेस्तुकलासुषुवेकर्दमात्मजा ॥ कश्यपंपूर्णिमाणंचययोरापूरितंजगत् ॥१३॥ पू
र्णिमासूतविरजंविश्वगंचपरंतपदेवकुल्यांहरेःपादशौचाद्याभूत्सरिद्दिवः ॥१४॥ अत्रेःपत्न्यनसूयात्रीञ्जज्ञे
सुयशसःसुतान् ॥ दत्तंदुर्वाससंसोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥१५॥ श्रीविदुरः ॥ अत्रेर्गृहेसुरश्रेष्ठाःस्थि
त्युत्पत्त्यंतहेतवः ॥ किंचिच्चिकीर्षवोजातायतदाख्याहिमेगुरो ॥१६॥ ॥

॥राम॥ राम॥

प्रसूतिप्रसवंपुत्रपौत्रादिभिर्विस्तारं ॥१२॥ ययोर्वंशेनापूरितं ॥१३॥ कश्यपस्यवंशंषष्ठेवक्ष्यति ॥ द्वितीयस्य
वंशमाह ॥ पूर्णिमेति देवकुल्यांनामकन्यांचहरेःपादक्षालनजलं जन्मांतरेयादिवःसरिद्गंगाभूत् ॥१४॥ आ
त्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ विष्णुरुद्रब्रह्मणामंशैःसंभूतान् ॥१५॥ किंचित्किंस्वित् ॥१६॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्वितीयेश्रपाथ्यार्थपदिन्निभवदत्तयोः।। विद्वेषोवर्ण्यतेहेतोर्विश्वसृग्यज्ञसंभवः ।।१।। सतींसतीनाम्नींनवा
लोकस्यविद्वेषादस्मादकरोदितिचराचरगुरुंजगतोदैवतंचतंकोद्वेष्टिकथंचनिर्वैरंद्वेष्टिनिर्वैरत्वेहेतुःभावि
शांतंशांतिर्विग्रहोयस्यकृतस्य आत्मन्येवारामोरतिर्यस्यतंयद्वाकःप्रजापतिर्दक्षः कथंद्वेष्टि ।। एवंभूतेन
स्मिन्द्वेषोऽयुक्तोऽशक्यश्चेत्यर्थः ।।२।। यतोहेतोर्विद्वेषःयतोविद्वेषात्प्राणांस्तत्याजयत्तदाख्याहि ।।३।। तदेव
विदुरः ।। भवेशीलवतांश्रेष्ठेदक्षोदुहितृवत्सलः ।। विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजांसतीं ।।१।। कस्तं
चराचरगुरुंनिर्वैरंशांतविग्रहं आत्मारामंकथंद्वेष्टिजगतोदैवतंमहत् ।।२।। एतदाख्याहिमेब्रह्मन्जामातुः
सु २ श्वशुरस्यच ।। विद्वेषस्तुयतःप्राणांस्तत्यजेदुस्त्यजान्सती ।।३।। मैत्रेयः ।। पुराविश्वसृजांसत्रेसमेताःपरम
र्षयः तथामरगणाःसर्वेसानुगामुनयोग्नयः ।।४।। तत्रप्रविष्टमृषयोदृष्ट्वार्कमिवरोचिषा ।। भ्राजमानंवि
तिमिरंकुर्वंतंतन्महत्सदः ।।५।। उदतिष्ठन्सदस्यास्तेस्वधिष्ण्येभ्यःसहाग्नयः ऋतेविरिंचिंशर्वंचतद्भासा
क्षिप्तचेतसः ।।६।। सदसस्पतिभिर्दक्षोभगवान्साधुसत्कृतः अजंलोकगुरुंनत्वानिषसादतदाज्ञया ।।७।।
प्राङ्निषण्णंमृडंदृष्ट्वानामृष्यत्तदनादृतः ।। उवाचवामंचक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्यदहन्निव ।।८।। ब्रह्मर्षयोमे
श्रूयतांसहदेवाःसहाग्नयः साधूनांब्रुवतोवृत्तंनाज्ञानान्नचमत्सरात् ।।९।। अयंतुलोकपालानांय ।। शो
घ्नोनिरपत्रपः सद्भिराचरितःपंथायेनस्तब्धेनदूषितः ।।१०।। एषमेशिष्यतांप्राप्तोयन्मेदुहितुरग्रहीत् ।। पाणिं
स्तब्धेनर पुरेति विप्राग्निमुखतःसावित्र्याइवसाधुवत् ।।११।।
वर्णितानसितिद्वासंप्रस्तौतिपुरेति समेताआसन् ।।४।। प्रविष्टंदक्षमितिशेषः महत्सदः महतींसभां ।।५।। स्वधिष्ण्येभ्यः
स्वीयासनेभ्यः ।।६।। प्राक्स्वोपवेशनात्पूर्वमेवनिषण्णमुपविष्टंमृडंशिवंतदनादृतः तेनाभ्युत्थानादिभिरकृ
तादरः अमृष्यतनासहत ।। वामंवक्रंयथाभवतितथाभिवीक्ष्य ।।८।। मेवचनंश्रूयतां अज्ञानान्मत्सराद्वानब्रुवतः
सत्वेनउविनक्रियाश्चत्येनयस्तब्धेनेतिपाठेभूतेन ।।१०।। तदेवाह एषइतियस्मात् विप्राग्निसमक्षंसावित्रीतु

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाव ती थ

मृगशावस्य हरिणा बालस्यादिति। णीवादिति नीयस्याः प्रत्युक्त्या नाभिवादार्हे मयि उचितं संमानं वा चापि नाकरोत्
॥ प्रत्यहं च कन्यास्त्रैणयनुतप्यमानमाह ॥ त्वत्प्रक्रियायेति मार्येः चेतरैः उशातीव दत्तहृत्संगिरं ॥ ४ ॥ प्रेतावा॥
सेषु श्मशानेषु वृनाविकीर्णाः केशायस्य ॥ ४ ॥ चिताद्भिस्मना कृतं स्नानं येन प्रेतानां स्वजनो मान्यानि यस्य स
प्रेतस्त्वकं नृणामस्थीनि भूषणानि यस्याग्निवृत्त्यपदेशो नाममात्रं यस्य न सोमाग्नात्मकः केवलं नमो ऋपश्यो ता॰ ४
स्वभावो येषां ॥ ५ ॥ उन्मादाद्भूतविशेषाः तेषां निर्यायाय हृदि दुःखिताय वेतति विदेवा सत्त्वकृत्यमर्थः त्वत्प्राः क्रिया
यामिन ॥ श्मशाननिवासिभिर्नृमित्र कृतिवाच्छेदः ॥ तस्य परमेश्वरस्य मदीया मानुषी कन्या कथं योग्या स्यादिति त

गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः पाणिं कंटकिनोचिताः प्रत्युक्त्या नाभिवादार्हे वाचाप्यहं कृतिनोचितं ॥ ५ ॥ त्वत्प्रक्रिया
पांशुर्वे येमानि नेभित्रमेतवे ॥ प्रतिबन्ध दंबालां शूद्रायेवोशतीगिरं ॥ ४ ॥ प्रेतावासेषु योवेषु प्रेतभूत
गणोवृतः ॥ अट्टपुनरवनग्रामपुनके श्रोहसनकृत दत ॥ ४ ॥ चिताभस्मकृतस्नानः प्रेतस्त्रगास्थिभूष
णः ॥ शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनप्रियः ॥ ५ ॥ पतिः प्रमथभूतानां तामसात्मकात्मनां ॥ तस्मा
उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुर्हृदे ॥ ८ ॥ दत्ता वत मया साध्वी वादिनेपरमेष्ठिना ॥ १८ ॥ ॥॥ ॥

ज्ञादिनादातमतिच्छनृपितत्संबंधेलोभेनदत्तवान् ॥ शूद्रायेत्यनर्हत्वमाह ॥ दृष्टांतेनहीनेतेप्येवं वापरस्य
वन विरोधापत्तेः प्रतडत्तं भवति यथा कश्चित् शूद्रायैव दमर्थं लोभेन ददाति । नह दितिप्रेतानिभिश्रित्यादिसर्वे वा॰ २
विडम्बनमात्रमिति स्वयमेवाहृ उन्मत्तवदिति प्रत्याख्या उन्मत [illegible] ऋत्येवावदत्यत ॥ अशिवो यस्मात् ॥ श नास्ति श्रीवो २
मत्तो मत्त [illegible] जनप्रियः इति च्छेदः ॥ पतिः प्रथमेभूतानामितिभक्त्वात्सत्यमाह ॥ तामसानापि दोषमपनीयपापा
नीति नष्टानामपि शौचेषु शुद्धिं यस्मात् दुष्टेष्वप्येतेमयानुकंप्या इति हृन्मनो यस्य सहृदेन तन्सेवतेति ह
र्षेवत्सलत्ता वा कालेन भयादिकं परित्यक्तस्पदन्त्रित्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥॥ ॥

३५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रथमीयं प्रश्नतिक्लंबा भवेत्यवमेवस्थितमपि विनियं ॥ ९ ॥ देवानां यजनसमये देवैः स भागं न लभतां किं तु तेभ्यः ए
वैमवलभतां प्रथमाजिवान् ॥ यद्यातेषु भुक्तवत्सु तमतां सर्वं शोषकत्वात् अत्र हेतुः देवगणतो थमायस्मात् ॥ १० ॥ तस्मात् सदद्वाः २
स्वनाहितिः कस्यनगामहैकोवक्त्र ॥ ११ ॥ विविधास्यानुगानामग्रणीर्मुख्यः रोषपवकषायलेन हृषितः अत्रकेन
त्वदूत्वर्थः तस्यापि विशस्यावाच्यतां वचनात् हेतां नियंतामित्यर्थः तेभ्योपि शापं विससर्ज ॥ १२ ॥ दत्तं शापं तिसार्थेद्विभि

गि २ श्रानुगामग्रणीर्नदीश्वरो रोषकषायदूषितः दक्षाय शापं विससर्ज दारुणं ५ मू०

मैत्रेयः विनियेवं मौरिश्रमप्रतीपमवस्थितं ॥ दत्तोयोपि पसश्रपक्रुद्धः शापं प्रचक्रमे ॥ १३ ॥ अयं तु देवयज
नं द्वेषं द्वारिभिर्भवः सद्भागं न लभतां देवैर्देवगणाधमः ॥ १४ ॥ निषिध्यमानः समदस्य मुख्यैर्दत्तो गिवि [illegible] ायविसृज्य शापं तेन स्माहि।
तिः कस्यविरुद्धमन्युर्जगामकोवक्त्र विजनिकेतं ॥ १५ ॥ विज्ञाय शापं गिरि [illegible]
[illegible] येश्वा न मोदं स्तद्वाच्यतां द्विजाः ॥ १६ ॥ य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्प्रतिदुद्धि ॥ दुह्यत्यज्ञः पृथग्गृ
ष्टिः तत्त्वतो विमुखो भवेत् ॥ १७ ॥ गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेच्छया । कर्मतंत्रं वितनुते वेदवादविपन्न
धीः ॥ १८ ॥ बुद्ध्यापराभिध्यायिन्याविस्मृतात्मगतिः पशुः स्त्रीकामः सोस्त्वतितरां दक्षोवस्तमुखोचिरात् ॥ १९ ॥

य एतन्मर्त्यं दक्षशरीरं उद्दिश्य श्रेष्ठं मत्वा अप्रतिदुह्यति प्रतिद्रोहमकुर्वति पृथग्दृष्टिः भेददर्शी तत्त्वतः परमार्थात् भवेत्
भवति लोकः पापः ॥ १७ ॥ अत्र तमेवाह गृहेषु निकर्मतंत्रं कर्मपरिकरं वेदेयवादाश्चर्यवादाः तद्वेदवान् मोस्य
पाजितः सक्तो भवतीत्यादृ यस्तैर्विपन्नाविनष्टाधीर्यस्य ॥ १८ ॥ परादेहादिः तमेवात्मत्वेनाभितो ध्यानं शीलं य
स्यात्तया बुध्वा विस्मृतात्मनो गतिः तत्वं येन स्यतः पशुतुल्यः अतितरां स्त्रीकामोस्त्वीति द्वितीयः शापः [illegible] वस्तस्य
मुखमिव मुखं यस्येति तृतीयः शापः ॥ १९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवंच शास्त्रोपास्यानुरूपयेवत्वात् ॥ विद्याबुद्धिः इयमेव ततनविद्येतिबुद्धिर्यस्य अतो मोज उपवरिष्ठानम्प्रापतिसंसर्ग
निमित्तसाधीस्याशैवमन्यत इति तत्यातं अमेव दृष्टं ये वानुवर्तंते ते संसरंतु जन्ममरणप्रवाहमनुभवंतीत्यर्थः शापः ॥ २४ ॥ अज्ञाना
यावेदरूपायाः पुष्पितायाः पुष्पाणीव वाचः मनः क्षोभकत्वात् ॥ अर्थवादबहुलायाः इत्यर्थः मधुगंधवत् लोभप्रोचनेन मन
आत्मनः क्षोभकेन तत्कर्मार्थितास्ता मना तेषां ते संमुह्यंतु कर्मस्वासक्ताः भवंतीति द्वितीयः ॥ २५ ॥ सर्वभक्षाः ॥ भक्ष्याभक्ष्यवि
चारशून्याः इत्येतदेहादिषु प्राणादपधृतानि विद्याततपोव्रतानि येः किंतादिषु च आरामो वृत्तिर्येषां ते याचकाः संतो विचरंति

विद्याबुद्धिर्विद्यायां कर्ममय्यामममोत्तरः ॥ संसारं विद्धि यत्र चाशु मज्जन्तु सर्वाविमानिने ॥ २४ ॥ गिरं श्रुतायाः पुष्पि
ण्या मधुगंधेन भूरिणा ॥ मथ्नाचोन्मथितात्मानः संमुह्यंतु हरद्विषः ॥ २५ ॥ सर्वभक्ष्या द्विजा वृत्त्यै धृतविद्यातपो
व्रताः वित्तदेहेन्द्रियारामा याचका विचरंतु इह ॥ २६ ॥ तस्यैवं वदतः शापं श्रुत्वा द्विजकुलाय वै भृगुः प्रत्यसृज
त् ब्रह्मदंडं दुरत्ययं ॥ २७ ॥ भवव्रतधरा ये च ये च तान्समनुव्रताः पाषंडिनस्ते भवंतु सच्छास्त्रपरिपंथिनः ॥ २८
नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशंतु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवं ॥ २९ ॥ ब्रह्म च ब्राह्मणांश्च
वयं यद्यूयं परिनिंदथ सेतुं विधारणं पुंसामतः पाषंडमाश्रिताः ॥ ३० ॥ एष एव हि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः ॥
यं पूर्वे चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥ ३१ ॥ तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनं ॥ विगर्ह्य यात पाषंडं दैवं वो यत्र
भूतराट् ॥ ३२ ॥ ॥ राम
राम

त्वित्यशापचतुष्टयं ॥ २८ ॥ प्रत्यसृजत् प्रत्यदात् शापरूपं ब्रह्मदंडं ॥ २७ ॥ सच्छास्त्रस्य परिपंथिनः प्रतिकूलाः ॥ २८ ॥ सुरागौडी
पैष्टी माध्वी चाश्रासवं लालादि संभवं मद्यं दैवं देववदाराध्यं तु ॥ यत्र दैवं शुरासवं देवतावदादरणीयमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ब्रह्म वेदं क
थंभूतं सेतुं मर्यादारूपं तं देवा ... वर्णाश्रमाचारव ... धारक ॥ ३० ॥ सेतुत्वं प्रपंचयति द्वाभ्यां एष वेदलक्ष
णः पंथाः शिवः पंथाः ... पूर्वे अनुसंतस्थुः आश्रितवंतः यत्र यस्मिन् जनार्दनः प्रमाणं मूलं ॥ ३१ ॥ भूतनाट् भूतानां

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भृग्वोन्यशापेनोभयोः नाशात् विमनाः इवेति तथापि भगवदनुगृहीतानां नैनश्यतीति भावः ॥३३॥ ऋषभः सर्व
श्रेष्ठो हरिः यत्रेज्यः पूज्यः ॥३४॥ तत्र सत्रं सम्यक् विधाय हे महेष्वास विदुर ॥ यत्र प्रयागे गंगा विनाता तत्रावभृथस्नानं कृत्वा त
तः स्वानाययुः ॥३५॥ इति श्रीचतुर्थे द्वितीयोध्यायः ॥ ॥ तृतीये तु सतीतातयज्ञोत्सवदिदृक्षया । यामिष्यंतीमहेशेन वा
रितानीति रुदतीभिः ॥ म्रियमाणयोः धृकुम्र वस्यानश्यस्मात् ॥ ॥ रुद्रविहीनो यज्ञो नास्त्येव तथापि दक्षस्य रु २४
द्रविन्यागो हेषा मर्दवाश्च नाद्वेषहेतुतत्कः एवं हेतुमाह यदा तु प्रजापतीनामाधिपत्येभिषिक्तः ॥ तदा तस्य स्म

श्रीमैत्रेयः ॥ तस्यैवं वदतः शापं भृगोः स भगवान्भवः ॥ निश्चक्राम ततः किंचिद्विमना इव सानुगः ॥३३॥ तेपि ।
विश्वसृजः सत्रं सहस्रपरिवत्सरान् ॥ संविधाय महेष्वास यत्रेज्य ऋषभो हरिः ॥३४॥ आप्लुत्यावभृथं य । उः
त्र गंगा यमुनयान्विता ॥ विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः ॥३५॥ इति चतुर्थे द्वितीयोध्यायः ॥ ॥ मैत्रे
य उवाच ॥ सदा विद्विषतोरेवं कालो वै म्रियमाणयोः ॥ जामातुः श्वशुरस्यापि सुमहानतिचक्रमे ॥१॥ य
दाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोभवत् ॥२॥ इष्ट्वा स वाजपेयेन ।
ब्रह्मिष्ठानभिभूय च ॥ बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमं ॥३॥ तस्मिन्ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः ॥ आ
सन्कृतस्वस्त्ययनाः तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः ॥४॥ तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पतां ॥ सती दाक्षायणी
देवी पितुर्यज्ञमहोत्सवं ॥५॥ व्रजंतीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः ॥ विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्ककंठीः
सुवाससः ॥६॥ । नभिभूयेति दक्षस्तु वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजे

यागर्वी ऽभवत् ॥ गर्वादेव ब्रह्मनिष्ठान्स्प्रववः
नेति ॥ पुनर्वाजपेयेनेष्ट्वा समारेभे ॥३॥ कृतस्वस्त्ययनाः कृतमंगलाः सभर्तृकाः इति दक्षिणादिभिः प्रथमं महिता
नामपि पत्नीर्दक्षिणामुक्तौ ॥४॥ तत्तदा खेचराणां प्रजल्पतां सतां पितृयज्ञमहोत्सवं श्रुत्वा ॥५॥ तत्र व्रजंतीरुपदेव
तेगंधर्वादीनां वरास्त्रियः प्रशस्ता निलयस्याभ्याशः समीपे दृष्ट्वा उत्सवावाप्यतिमभ्याभाषतेति त्रयाणामन्वयः
कथंभूताः स्त्रियः प्रेष्ठा विमानानि यानानि यासां ताः प्रेष्ठैः सहि

ताः निष्कानि चंद्रकानि कंठे यासां शोभनानि वासांसि यासां ॥६॥

श्री
भाग॰
स्कं॰
सर्गः ४

लोलानिवं वल्लान्यत्नीस्तायासांमृष्टानुकूलनानियासांताः ॥ ७ ॥ निर्यापितः प्रवर्तितः हे वामशिवेतयघृर्थिनाश्वत्तेनिहि
वयंवनत्राभिसरामगच्छामनवाॅंघुापिप्रापाेनिवृत्तः ॥ यतोमीविबुधाव्रजंति ॥ ५ ॥ अन्नकांप्रकरयंत्याहृतास्मिन्नितिषड्भिः पि
त्र्याभ्यामुपनीतेरत्नं पवित्र्हेममलेकाद्यादिदृष्ट्वांभवनात्मर्दितंस्वीकर्तुंकामयेत्रर्द्धितमितिपाठे सत्कृतंपत्रे वद्धंरवा
मीति ॥ ४ ॥ भगिनीः भर्तृभिः संगताः सहयोः क्लिन्नधियंस्वेहार्द्रचित्ताविस्मुत्कंठमुत्कंठमनायस्यासाहृदृष्टा
मिदृश्य ॥ ३ ॥ उन्नीयमानंप्रवर्त्यमानंप्रधुवेणुधनमिवरूपंप्रेष्टमधरपद्मादास्थितिमालंयत्तेकांतुपूर्वा ॥ ९ ॥ प्रद्योकिं
तत्राश्चर्येयेनतवेनदोत्सुकामितिविदतश्राद्ध नयीतिहृष्टजपतद्धि ध्वमाश्चर्यंत्र्पेत्वय्येवव्व मायया वचिनेवि।
दृष्ट्वासनिलयाभ्याप्रेलोलान्तीमूर्ध्वउद्धृता ॥ पतिं भूतपतिंदेवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ॥ ७ ॥ सत्युवाच ॥ प्र
जापतेस्ते श्वशुरस्य सांप्रतं निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल ॥ वयं च तत्राभिसराम वाम ते यद्यर्थितामी वि
बुधा व्रजंति हि ॥ ८ ॥ तस्मिन्भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकैः ध्रुवं गमिष्यंति सुहृद्दिदृक्षवः ॥ अहं च तस्मिन्भवता
भिकामये सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुं ॥ ९ ॥ तत्र स्वसॄर्मे ननु भर्तृसंमिता मातृष्वसॄः क्लिन्नधियं च मातरं
द्रक्ष्ये चिरोत्कंठमना महर्षिभिरुन्नीयमानं च मृडाध्वरध्वजं ॥ १० ॥ त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममायया विनिर्मितं भा
ति गुणत्रयात्मकं ॥ तथाप्यहं योषिदतत्त्वविच्च ते दीना दिदृक्षे भव मे भवक्षितिं ॥ ११ ॥ पश्य प्रयांतीरभवान्य
योषितोऽप्यलंकृताः कांतसखा वरूथशः ॥ यासां व्रजद्भिः शितिकंठमंडितं नभो विमानैः कलहंसपांडु
भिः ॥ १२ ॥ ॥

भाति ॥ घ्नेनापययापितत्रनव नाश्चर्यबुद्धिः तथाप्यहं योषितत्त्वकस्वभावा तत्त्वं च न जानामि ॥ अतो
दीनाकृपणाः सती हे भव मे भवाद्दातिंजन्मभूमिं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि ॥ ११ ॥ दिदृक्षमेवकेसुतान्यायेनव्यनक्ति
पश्येति हाभ्यां हे अभवेति सहृदियागट्टः त्वं तयानाप्ताप्तादितमिति भावः ॥ अन्यायोषितः सेवंधर्हितास्रपिप्र
यांतीः ॥ पश्य कांतसखा भर्तृसहिता वरूथशः सवंशः कथंभूताः यासां विमानैर्नभो मंडितं ताः हे शितिकंठनी
लकंठेति परानुग्रहायनया विषमपि भक्षितमिति सूचयति ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

१७

हे सव्रप्रेष्टु पितृगेहे सोत्सवं निशाम्य हतायादेहे कथं नेंगते द्रष्टुं न प्रतितिनयाप्यनाहूताः सन्तः कथं गच्छामः तत्राह
सोहृदं स्वहृदः केतनं गृहं तयाभर्तृरीणां च गृहं अनाहूता अप्यभियंति सन्तः हृ स्वमांषे ॥ ३ ॥ हे अमर्त्य तस्मान्मयीयत इद
मेवांकितं करुणं भवानर्हतिकारुणिक त्वं मेवाह ॥ अदयश्च वत्सापा अनत्पत्तानेनेपितयात्मनो देहस्यार्थे हंति तु पिता भूता
ये तेर्षेतावोस्वरदृतियोमनोमामनुगृहाणायावितः सन् ॥ ४ ॥ अभिभाषितामियाचितः कः दक्षान्या नाह ॥ मर्मभिदं
नितान्तक्रुवागिच्छन्दुरुक्तिवाणानसंस्मारितः सन् ॥ ४ ॥ अनाहूता अपीतिनयायदुदितं मुक्तं तत्सोभनमेव ॥ किंतु

ये

घ कथं भूतायाः पितृगेहकौतुके निशाम्येदेहं सुरवर्यनेंगते ॥ अनाहूता अप्यभियंतिसौहृदं भर्तुर्गुरोर्देहकृ
तश्चकेतनं ॥ ३ ॥ तन्मे प्रसीदेदममर्त्यवांछितं ॥ कर्तुं भवान्कारुणिकोवतार्हति ॥ त्वयात्मनोर्थं हृ मदश्च
वत्सापानिरूपितामानुगृहाणयाचितः ॥ ४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ एवं गिरित्रः प्रिययाभिभाषितः ॥ प्रत्य
भ्यधत्त प्रहसन्सुहृत्प्रियः संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून्यानाह को विश्वसृजां समक्षतः ॥ ५ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ त्वयोदितं शोभनमेव शोभनं अनाहूता अप्यभियंतिबंधुषु ते यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो
बलीयसानात्ममदेन मन्युना ॥ ६ ॥ विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः स्मृ
तौ हतायां भृतमानदुर्दृशः स्तब्धा न पश्यंति हि धाम भूयसां ॥ १७ ॥

वे२

अनाहूता अपि देहंदावदंकारः तत्कृतेन मदेन मन्युना च ते बंधवो यदि अनुत्पादितदोषदृष्टयो भवंति ॥ तर्हि न उ त्यादि
ते अत्रापि तेदोषदृष्टिर्यथा तत ॥ १६ ॥ ननु विद्यादिगुणयुक्तोदक्षः नास्य दोषो महत्त्वात् कथं दोषदृष्टिर्भवेत् तत्राह ॥ विद्या
दिभिरेव संस्मृतौ हतायां विवेकनाशे नष्टे सति भूयसां महतां मानोधामतेजो न पश्यंतिहि ॥ ननु गुणानां कथं वि
वेकनाशकत्वं तत्राह ॥ सतां गुणैर्विवेकहेतुंयद्यपि असत्तमानामितरैः दोषभूतैः अतएव तैर्भृतः प्राप्तः स्तब्धो वा अहं विद्या

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हत्वादिष्या २

स्वजनेनव्यपेतयाविक्लवरूपागृहान्निष्कनीयातनावलोकयेत ॥ पुनर्वाष्पितविनवमेवाह ॥ येनक्रियाकुटिलयावृथ्या पशुपतिश्रा।
ोपितानुशोभिताभूर्यंपुत्ता न्यायारोपितभूषणेनरावणेनाभूविति वा ॥ ॥ ननुस्वजननानोगृहस्तु हृद्विग्नितव्यंतेषांचेष्टितंवसोऽव्यत
तस्याहृसदृतयेनिष्प्रविभिः शिलीमुखैः बाणैः मर्दितांगः खण्डितगात्रोऽपितथ्यानव्यथते ॥ यतः पुनेस्वापितिस्वानोडूहंक्रि
भिर्मर्मसुताडितो यथाह यतो हृदिवानिशातपतति ॥ ॥ मयितत्रगतायांनेपंशकेतिचेत्तत्राह ॥ व्यक्तंनिश्चितंउन्कृष्टा

व्यथमानेन ।

नैताहृशानांस्वजनेनव्यपेतयागृहान्निनीयादनवाष्पितानना ॥ येभ्याराताव्वक्रधियाभिवदनेष्वारोपितभूषि
वमार्गणादिभिः ॥ १९ ॥ तथाविभिन्नव्यथेनशिलीमुखैः शतैर्दितांगोहृदयेनदूयता ॥ स्वानांयथावक्रधियाडुरु
क्तिभिर्दिवानिशंतप्यतिमर्मताडितः ॥ २० ॥ व्यक्तंनमुक्तः ह्यगतेः प्रजापतेः प्रियात्मजानाममिहभुसंमता
श्रुषापिमानेनपितुः प्रपन्नस्यसेमदाश्रयात्कः परितप्यतेयतः ॥ २१ ॥ पापच्यमानेनहृदान्तरेन्द्रियैः समृद्धि
भिः पुरुषस्वबुद्धिसादितां ॥ अकल्पपक्षामधियोऽत्तमेज्ञसापदंपदेहेष्ट्रियथासुराहवि ॥ २२ ॥ ॥

गतिः स्थितिर्यस्यतस्यात्मजानांकन्यानांमध्येत्वंप्रियेतिमेसंमतासि ॥ पितुः सकाशात्मानेनत्वस्यसेमदाश्रयात्म
त्वंवेधात ॥ २० ॥ ननुभगवन्नवयाकिमितिदत्तः तिरस्कृतोयतोसौत्वांहेष्टिअत्राह ॥ पापच्यमानेनालेदह्यमानेनहृ
दान्तः स्थितेन्द्रियैः क्वाभिः पुरुषोजीवस्तस्यबुद्धिश्चितेनतस्मादीर्ण्यानिरहंकाराणामित्यर्थः ॥ समृद्धिभिः पक्षापदंस्थाने
पेश्वर्यंप्राप्य मकल्पः ॥ अशान्तः सनपरंपदंहेष्टिअसुरायथाहविकेवलंद्विषंति ॥ ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

पुण्यकीर्त्यादि
भिः २

६

वत्तव्या प्रत्युत्थानविनयाष्टकरणाद्देवज्ञातपर्वासीनयाह हे सुमध्यमे प्रत्युत्क्रमादिकं मिथ्याजनैर्विहितीयते ततः
प्राज्ञैः साधुविधीयते साधुत्वमेवाह ॥ परस्मै श्रीवासुदेवाय गुह्याशयाय प्रतियामि प्रपन्नत्वेन तस्मै वपरिहीणो नमि
त ॥ कायिकव्यापारयोगात् ॥ एतां नयामि रहस्याम् मनसा संवेद्धनामिति भावः ॥ २२ ॥ किंच न केवलमभ्युत्थानेन श्रीव
वासुदेवस्य रक्षा नमनं क्रियते ॥ किंतु नित्यमेव मनसि वासुदेवश्चिंतितः इत्याह विशुद्धं सत्वमंतः करणं सत्वगुणो
वाव सुदेवशब्दितं २ व सुदेवशब्देनाभिधीयते यस्मात्तत्र तस्मिन्सत्वे पुमान्वासुदेवईयते प्रकाशते प्रणामोनेवृत्तमावरणं यस्मा
त्तस्य प्रयमर्थः वसुदेवे भगवाति प्रतीयत इति हि वासुदेवः परमस्वः प्रसिद्धः सत्वविशुद्धसत्वे प्रतीयत इत्यतः प्र

प्रत्युत्क्रमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधुभिः सुमध्यमे ॥ प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुह्याश
यायवनेदेहमानिने ॥ २३ ॥ सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः सत्वे च तस्मिन्भ न२
गवान्वासुदेवो ह्यधोक्षजो मे मनसा विधीयते ॥ २४ ॥ तत्ते निरीक्ष्यो न पितापि देहकृद्दक्षो मम द्विट्तदनु
व्रताश्चये यो विश्वसृग्यज्ञगतं वरोरुमामनागसं दुर्वचसाकरोत्तिरः ॥ २५ ॥ ॥

त्ययार्थेन प्रसिद्धेन प्रकृत्यर्थो निर्धार्यते ॥ तत्र च वासयतीदं विश्वमिति व्युत्त्या वा वसंत्यस्मिन्निति वा वसुदेवो दी
व्यते योगेन तस्मिन्निति वा वसति ॥ गुणैः पदीव्यति प्रकाशते इति वा वासुदेवशब्दवाच्यः ॥ शुद्धं सत्वं न तु नः किमतस्तत्राह
सत्वे च तस्मिन्मया नमस्कारेणानुविधीयते सेव्यत इत्यर्थः मनसेतिपाठे मनसा विशेषेणाधीयते धार्यत इति वि
त्य तं इत्यर्थः सतः प्रधानभूतेषु प्रत्याहृतेष्वन्तेषु जायते प्रकाशते इति योगो वहत्यर्थः ॥ २४ ॥ तस्मात्त्वया न नि
रीक्ष्यः देहकृदपीति पोषकत्वादिति उपचारिकः पितृत्वमित्यर्थः द्विट् शत्रुः न देवाह हे वरोरु दक्षः विश्व
सृग्यज्ञगतं मामनिवपराधे निरस्कृतवान् ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ४

विद्वेषे दोषमाह यदीति मद्वचो विहाय अतिक्रम्य यतः संभावितस्य प्रतिष्ठितस्य यदा भवति तदा स पराभवः तस्य मरणाय कल्प्यते ॥ वतुर्थे पितुर्गृहं गत्वा गतापि त्वावमानिता रुषा निर्दग्ध्य यज्ञेन दौहैत्सतीमिनीयते ॥ उभयत्र उक्ता न बलात् निवारणे च ॥ सुहृद्दिदृक्षुः निष्क्रामती भवात् परिशङ्किता पुनर्निर्विशन्ती च तदा सा सती द्विधा आस बभूव ॥ १ ॥ सुहृद्दिदृक्षायाः प्रतिघातेन दुर्मनाः अश्रूणां कलाभिः लेशैः अतिविह्वला व्याकुला अप्रतिपूरुषं समानपुरुषरहितं प्रधक्ष्यतीव रुषा जातो वेपथुः कंपो यस्याः ॥ ततस्तं विहाय पितुर्गृहा

यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति ॥ संभावितस्य स्वजनात्पराभवो यदा स सद्यो मरणाय कल्पते ॥ २५ ॥ चतुर्थे तृतीयोऽध्यायः ३ ॥ श्रीमैत्रेयः ॥ एतावदुक्त्वा विरराम शङ्करः पत्न्यङ्गनाशं ह्युभयत्र चिन्तयन् ॥ सुहृद्दिदृक्षुः परिशङ्किता भवान्निष्क्रामती निर्विशती द्विधाऽऽस सा ॥ १ ॥ सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः स्नेहाद्रुदत्यश्रुकलातिविह्वला ॥ भवं भवान्यप्रतिपूरुषं रुषा प्रधक्ष्यतीवैक्षत जातवेपथुः ॥ २ ॥ ततो विनिःश्वस्य सती विहाय तं शोकेन रोषेण च दूयता हृदा ॥ पित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधीर्गृहान् प्रेम्णाऽऽत्मनो योऽर्धमदात्सतां प्रियः ॥ ३ ॥ तामन्वगच्छन्द्रुतविक्रमां सतीमेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः ॥ सपार्षदयक्षा मणिमन्मदादयः पुरोवृषेन्द्रास्तरसा गतव्यथाः ॥ ४ ॥ तां सारिकाकन्दुकदर्पणाम्बुजश्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः ॥ गीतायनैर्दुन्दुभिशङ्खवेणुभिर्वृषेन्द्रमारोप्य विटङ्किता ययुः ॥ ५ ॥

तेन गानं कथंभूतं याः प्रीत्या तस्यै आत्मनो देहस्यार्धमदात् ॥ त्यागे हेतुः स्त्रैणं स्त्रीस्वभावः तेन विमूढा धीर्यस्याः सा ॥ ३ ॥ द्रुतविक्रमां शीघ्रं गच्छन्तीं सह पार्षदैर्यक्षैश्च वर्तमानाः मणिमान्मदश्च आदिर्येषां ते पुरः पुरतो वृषेन्द्रो येषां ते गतव्यथा निर्भयाः रुद्रातिक्रमेण आगमने दोषं गत व्यथा इति वा ॥ ४ ॥ तां वृषेन्द्रमारोप्य शारिकादिभिः श्वेतातपत्रादिभिश्च महाराजविभूतिभिः सह विटङ्किता शोभिता ययुः शारिका पक्षिणी निः क्रीडोपकरणैः

दि ८

६ कश्चिनताद्रिय
तता

श्राममंतायोवेदवोषः नेनोर्जितंयोभमानंयतसंबंधियमश्रुतिषामनंयस्मिन॥ यद्वातेनोर्जितमतिथायितंयस्ते
वेदसंपरस्यरंस्यर्थोयस्मिनतं तंघ्ननंयतस्यानंसमाविषाद्दैर्विबुधैस्वतुष्टंमृदादिभिः॥ निस्पृहानिनिर्मि
तातिभांजानियात्राणियस्मिनं तं नवान॥ यत्रकृतोदत्तंनियद्वयतस्मात तत्रहेतुः तेनविमानितोबहुर्ने
ननींवत्रतेविनातास्तुसादराः पविषस्वतु॥ श्रालिंगितवन्यः प्रेमास्नुभिर्निरुद्धः कंठोयासा॥ ॥ श्रपति

श्रा वृत्तवोधोर्जितयत्तवैषासंविप्रर्षितुष्टंविबुधैस्सर्वथाः॥ मृदूर्वयः कांवतदर्भवर्मभिर्निस्पृ
हभोज्यपत्रंनेसमाविशात॥ ८॥ तामागतांतत्रनकश्चिनाद्रिय॥ द्विमानितांयत्रकृतेभयात्ततः
श्रतेनसस्नेहवैजननीवसादरा॥ प्रेमास्तुकंठः पविषस्वतुर्मुदा॥ ९॥ सेदर्थसंप्रश्नसमर्थवानया
माताव मानस्वस्नभि श्रमादरं॥ दत्तांसपर्यांवरमासनेवसानोदजंपिता प्रतिनंदिनासती॥ १०
श्रकृतभागंतमवेदयच्चाध्वरं॥ पित्रावदेवकृतंहेलनंविभो॥ श्रनादृतायत्तमदस्यधीश्वरी॥ चु
कोपलोकाननिवर्धदपलीकृषा॥ ११॥ जगर्हचामर्षविपन्नयागिरा॥ शिवाद्विषंधूमपथश्रमस्म
यंस्वतेनसाहृतगणानसमुन्यिना विश्रृत्यदेवीजगतोभिस्पृण्वतः॥ १२॥॥

नंदिनाश्रनादृतासतीनादृतनगृहीतवतीकथंसोदर्येनसोदरेणभगिनीनांयः संप्रश्नः तत्रसम
र्थायोगयायावर्तानयासहतांचनादत्तनाश्रृणोदित्यर्थः ॥ ९॥ तत्रविताने रुद्रस्यभागोयस्मिनतंदेवेकृतंद्वे
लनंहेलनंश्रवज्ञानंश्राहूतानायकर्तृलात॥ ॥ जगर्हेतिदिनवतीश्रमर्षेणाकोपेनविपन्नाश्रव्यक्ताता
याशिवंद्वेष्टीतिशिवद्विटतंधूमपथः कर्ममार्गः॥ तत्रश्रमः श्रभ्यासः तेनस्मयोगर्वोयस्यदक्षस्तवया

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाव टी० ९

निंदाभेवाह न यस्येति त्र्योदशाभिः मुक्तैवैरकेन्यक्तविरोधे तस्मिन्नृपेणि वैभवं तेनते विनाकेन मः प्रतीपयेत श्रा
ति कृत्स्नमावृत वेदाभावेदह नवः यस्य लोके निशायनः प्रतिशायितो नास्ति तथाप्रियस्त्र नास्ति समासपदेषु।
तिशायेन प्रियो नास्ति देहभृतां प्रियायमात्मा तस्य समस्तस्यात्मनिकारणभूते समस्तरूप इतिवा ॥ ४ ॥ तस्य
वपुतिसकलकामणां हेधाम हरन्मद्गोदे हेषांचितवपुरुषाणां चातुर्विध्यं वदंती महंतेमद्गोहमाह दोषानिति द्वाभ्यां
हे हिनेत्यपिदोपः भवादृशस्तहिथाः प्रस्पकाः परेषां गुरोषु दोषानेव गृह्णाति नत्गुणान केचिन्मध्यस्था गुणे
षु दोषान गृह्णाति विनय घोस्थितान गुणदोषान विवेकेन गृह्णाति तिनेतु महान उच्यते साधवस्तु केवलं गुण

श्रीदेवी न यस्य लोके स्यातिशायनः प्रिय स्तथाप्रियो देहभृतां प्रियात्मनः तस्मिन्समस्तात्मनि मुक्तवैरके
कस्ते भवं तेन कतमः प्रतीपयेत ॥ ११ ॥ दोषा स्वेषां हि गुणेषु साधवो गृह्णाति केचिन्न भवादृशा हि ने
गुणांश्च फल्गून्बहुलीकरिष्णवो महत्तमस्तेषु विदद्भवानघं ॥ १२ ॥ नाश्चर्यमेतत्यदसत्सु सर्वदा महद्विनि
दा कुणपात्मवादिषु सेर्ष्यं महापूरुषपादपांसुभिर्निरस्ततेजःसु तदेव शोभनम् ॥ १३ ॥ ॥
॥ ॥ ॥
॥

नैव गृह्णांति न दोषान् ते तु महत्तरा उच्यंते ॥ महत्तमास्तु दोषान्न गृह्णांति परंतु नफल्गून्गुणान् ॥ अपि गु
णान्बहुलीकरिष्णवो भवंति ते षु भवानेव ॥ अघं मविदत न विदितवान् कल्पितवानित्यर्थः ॥ तस्य ब हि ष्ठा।
न भिभूयकाल्पितवानित्यनेन सूचितं ॥ १२ ॥ पतत्स्वरदुर्जनेषु युक्तमेवेत्याह नेति ॥ कुणपं जडं शरीरं तदेवात्मा
ति वदंति येन षु ॥ ईर्ष्याप्रत्ताति सेर्ष्यं यथा भवतो वं महतां विनिंदेति यदेतदाश्चर्यं न भवति सेर्ष्यं निरस्ततेजः
प्रभावो येषां मितिवा पूरुषा पि महापुरुषाः स्वतिंदां सहनेन यापितत्पादरेणवः ॥ तदसहमानाः ॥ तेषां तेजो
सिनि रस्तं ति अन्नतोः शाक्ते पुमहत्त्विंदनमेवावितत्मित्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

स्वाप्रिय २

९०

यत्नैर्ब्रह्म रसः

नेदेवंमदद्रोहमुक्त्वातस्मिन्नेवकृतदोहमाह॥ यदितिद्वाभ्यांयस्ययुक्तवर्मचेशिवइति तन्नप्रसिद्धंनामनृणांसर्वेषामाशु
मंगलमवंदतिकेवलंगिरैवविदितंस्ख्यावितनतुमनः एवंकं तन्मुसकृदपिप्रसंगादपितं शिवेद्वेष्टिनत्वंलंघ्यशासनमाज्ञा
यस्यप्रदेशाशिवेतवः श्रमंगलरूपः॥२४॥पापहंतृत्वमुक्तंभुक्तिमुक्तिप्रदत्वे नशिवंवर्णयंत्याद्यस्यपादपंकजमनांस्येव
लेवलानंदःसप्तवासवोमकरंदः तदर्थिभिर्यच्चाशिनः सकामस्यलोकस्यनाशाशिषावर्षति॥२५॥यदुक्तंशिवापुदेशा
मशिवइति यच्चोक्तंप्रेतेर्वासमष्टित्यादितदाविपत्याह॥ किंवेतियोजटाग्रवकीर्यश्मशानेष्ववसतवसतिस्म नश्मशा

यद्युक्तवंनामगिरेरवितंनृणांसकृन्न्यसंगाद्वामाशुहंतितनत्॥ पवित्रकीर्तिनमलंघ्यशासनेभवानद्वेष्टि
शिवंशिवेतनवः॥२४॥ यत्पादपंकजमहतांमनोलिभिनिषेवितंब्रह्मवसासवार्थिभिः॥ लोकस्ययद्वर्षतिवा।
शिषार्थिनःतस्मैभवान्दुह्यतिविश्वबंधवे॥२५॥ किंवाशिवाख्यमशिवंनविदुस्तदन्येब्रह्मादयः सदव
कीर्यजटाःश्मशाने॥तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचैर्येमूर्धभिर्दधतितच्चरणावसृष्टं॥२६॥कर्णौ
पिधायनिरियाद्यदकल्पईशेधर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने॥छिंद्यात्प्रसह्यरुषतीमसतींप्रभुश्चेज्जि
ह्वामसूनपिततोविसृजेत्सधर्मः॥२७॥

तस्यमाल्यानिभस्मानिनृकपालानिचभूषणान्वेनसंतियस्यनत्वेन्यनविदुः किंवदंत्येवंतिचतत्तनयासतितेषां
तद्गुह्यस्यानुपपत्तेरित्याह॥ तच्चरणादिवसृष्टंगलितंनिर्माल्यंयेमूर्धभिर्धारयंतितते॥२८॥इदानींदेहत्यक्तकामाधर्मा
तत्स्मादृकर्णौवाख्याद्युनिर्गच्छेत्॥ ययपिमंतुंमारयितुंवाकल्यानभवति॥कदाधर्मावितरियमवदत्केईशःस्वामि
निग्रहस्तानिभिर्निरंकुशैर्नृभिरस्यमानेप्रथितेधिक्षिप्यमानेप्रभुःशक्तःचेत्तरुषतीमकल्याणवादिनींप्रसह्य
बलात्॥छिंद्यात्ततोपिस्वयंप्राणान्विसृजेदितिसधर्मः॥२७॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रीभावदीप

तवच्चन्तऽन्यत्रांशी शानिकं कडोरी नकेठ। तन्निरं कात्प्रमारा प प्रस्याप विवस्यन्यागं विनानशुद्धि विनिरुह्यते नाह्न
यस्य भदिति स्यान्नस्योह्वर्णं वमनमेव पुंसः शुद्धिं प्रवदते ॥ १४ ॥ यदके तु प्रक्रिया यायां प्रवर्यति तत्प्रत्यादन्तिवेद
वादानुविधिनिषिद्धत्पानस्य पवेलाके दृन्नमेव रममाणस्य सह्नोसुने: सम्यग्विरक्तस्य मतिः नतुवर्तते ति
नाधिकारभेदे दृष्टान्तः ॥ यथा देवानां गतिरा काशपवमनुष्याणां पृथिव्यामेव प्रत: स्वधर्म एव प्रवृत्ति लादिति णां
कारत्वात् प्रधि ४ [illegible] निवृत्तिलक्षणा वास्मिन् तः ॥ सनपरमेष्ठिधर्म पुरुषे वा नादि पेत व्यवस्थिनाधिकारी वेलाभयोसमु
वेतनादि परे वनिवान्वयः ॥ ११ ॥ पतेरेवा पपादयन्याह ॥ प्रवृत्तमथि हाचादिनि वृत्तं शमदमादि तं नसत्त्वमेव यतः ॥ वद

प्रवृत्तवोन्यत्रामिदं कालेवरंतर्य वर्षिच्छ्रेशानिकं ठगर्हिता : जन्म स्य मोर्हद्धि विशुद्धिमं ध सोजुगुप्सित
सोह्वर्णं प्रवदते ॥ १४ ॥ नवेदवादाननुवर्तते मतिं स्वपवलोकेत्र मतेन महामुनेः ॥ पृथागतिर्देव मनुष्ययोः
पृथक् स्वपव धर्मे परवर्तिपितास्थितः ॥ १५ ॥ कर्मप्रवृत्तं च निवृत्तमप्यृतं वेदे विविच्याभयलिंगमाश्रि
तं ॥ विरोधितं योगपदैककर्तृदूपं तथा ब्राह्मणी कर्म न स्थीति ॥ २० ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

माश्रितं विविच्यतं वृ विविच्य नत्रव्यवस्थायाश्रितं ॥ नन्वविशेषेण विवक्षायाश्रितं ॥ व्यवस्थामेवाह ॥ उभयं वाग
वैराग्यलक्षणं लिंगं चिह्नमधिकारविशेषणं यस्मिंस्तत् ननु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति शान्तो दान्त इत्यादिश्रुतेर्न
व्यवस्था प्रतीयते ॥ सत्यं तत्राप्युभयोरेकाधिकारे विरोधात् यथापूर्वं व्यवस्थेत्याह ॥ युगपद्भावो योगप दं योगप
देनैकस्मिन् कर्तरि वितत्कर्म दूयं विरोधि न तु नहि निवृत्तं कर्म विशेषणाधिकारे वामवनेत्याह ॥ ब्राह्मणस्य दाशिवर्कि
वि दृपिकर्म न स्थीति न प्राप्नोति ॥ एतावता यथाप्रवृत्तनिवृत्तयोः पक्षयोर्यधर्माकरणेन दोषः तथे प्रवृत्तेरुभयधर्माकरा

११

विनाभस्मकृतमस्नानः तथानग्नइत्यादिना योभोगाद्यभावउक्तः तत्राह हे पितः श्मशानभिरतिस्थिताना शिवलाः प
दयः प्राणिमहति सम्बद्धयः वः युष्माकं नीसंनीत्यर्थः ॥ यतो वः पदयोयत्तशालासवेवभवतिनाशुनरदतैनयत्त ॥
गतेनाशैन तस्मैः ॥ केवलमीडितानाधूमवर्त्मभिस्त्रिभुजंगेनेयाग्रस्मतपदयः नास्ततैर्वेधूनाः किंतु अयक्तालिंगा
श्वयक्तलिंगंहेत्वर्थी संसारस्कामात्र प्रभवनात् ॥ अवधूतैर्ब्रह्मविद्भिः सेविताः ॥ अनाहमाङ्गोरुद्रादि विद्वदनि
गर्वमात्कृयाइतिभावः ॥२०॥ किं बहुनोक्तेन इमं देहं त्यक्त्वा मे धन्या हदाभ्यां पतेन बालस्तूर्यते किमीपितल

मावः पदयः पितरः संस्मदास्पिता यायत्तशालासुनेनधूमवर्त्मभिः ॥ तदत्तत्रमैरसभ द्विरीडिता अ
व्यक्तलिंगा अवधूतसेविताः ॥२१॥ नेतेन देहेन हरेकृतागसो देहोद्भवेनालमलं कृजन्मना ॥ श्री
शस्मसानुकुजनप्रसंगतः तज्जन्मधिर्यो महतामवद्यकृत ॥२२॥ गोत्रं त्वदीयं भगवान्वृषध्व
जो दाक्षायणीत्याह यदा सदुर्मनाः ॥ व्यपेतनर्मस्मितमाशु तज्जहं कुत्स्ना त्वत्पकुणपं त्व
दंगजं ॥२३॥ मैत्रयः इत्यध्वरेदत्तमनूपशत्रुहन्क्षितावुदीचीं निषसाद शान्तवाक् ॥ स्पृष्ट्वा जले
पीतदुकूलसंवृता निमील्य दृग्योगपथं समाविशत् ॥२४॥
ना
मेवकयं भूतेन कुजन्मना देवाह हरे कृतागसः स्वस्य देहाद्भूतेन देहेन अलमलं कृजन्माद्वेदेहः ॥ कथं त्याज्यस्तत्राह
कुजनस्य तत्प्रसंगतः संबंधात् ममलज्जाभूत्तस्मात् योमहतामवद्यकृत तस्मात्तज्जन्म तद्विकृतत्वं वोधात्
स्नात्वासमित्यर्थः ॥२२॥ किंच परिहासादिपूर्विनोदेनापिदाक्षायणी संबोधयत् त्वदीयं तस्मै वृषवाचकं गो
त्रेनाम यदा वृषध्वजआह ॥ हे दाक्षायणि तदा हंत्वपेतनर्मस्मिनेयया भवत्येव सदुर्मना अतिदुःखितनचित्ताभ ॥
वामि ततस्मादि निष्क्रिं त्वपनत् कुणपप्रायं मृतस्त्वदंगत्यज्यामि ॥२३॥ दत्तं प्रत्युत्तरादत्तनाशत्रुहन्क्रोधादिरिपुघातिनः उदीचीं उदीच्यां दिशि

श्री
भाग
टी
१९

योगमार्गमिवाद्दस्तानेतिश्वनिलोप्राणापानोश्वधोन्नितिकरोतिनिरोधेन समानोयकरूपोनाभिचक्रेकृत्वाननउदान
मुत्थाप्यपियासदहृदिस्थापयित्वाकण्ठमार्गेणाभ्रुवोर्मध्यमनयत॥१४॥महहतांएस्यतमेन॥१५॥वर्णांबुजेशासर्वंभा
नवानंदंमनंतरपंनददर्श देहस्वमयःप्रज्वालितोभूतसमाधिनाजातोयोगाग्निस्तेन॥१६॥विभुविवहृद्धेत्यादिवादःनमे

कृत्वासमानावनिलोजितानासनामोदानमुत्थाप्यचनाभिचक्रतःशनैर्हृदिस्थाप्यपियोवसितिस्थितंकंठाद्भ्रुवो
मध्यमनिंदितानयत॥१७॥एवंस्वदेहंमहतांमहीयसामुहुःसमारोपितमंकमादरात्॥जिहासतीदक्षरुषा
मनस्विनीदधारगात्रेष्वनिलाग्निधारणां॥१८॥ततःस्वभर्तुःचरणाम्बुजासवंजगद्गुरोश्चिंतयतीनचापरं
ददर्शदेहोहतकल्मषःसतीसद्यःप्रजज्वालसमाधिजाग्निना॥१९॥तत्पश्यतांखेभुविचाद्भुतंमहद्धाहेति
वादःसुमहानजायत॥हंतप्रियादैवतमस्यदेवीजहावसून्केनसतीप्रकोपिता॥२०॥अहोअनात्म्यंमहद
स्यपश्यतप्रजापतेर्यस्यचराचरंप्रजाः॥जहावसून्यद्विमतात्मजासतीमनस्विनीमानमभीक्ष्णमर्हती॥२१॥
सोयंदुर्मर्षहृदयोब्रह्मध्रुक्चलोकेपकीर्तिंमहतीमवाप्स्यति॥यदंगजांस्वांपुरुषद्विडुद्यतांनप्रत्यषेध
न्मृतयेपराधतः॥२२॥वदत्येवंजनेसत्याद्दृष्ट्वासुत्यागमद्भुतं॥दक्षंतत्पार्षदाहंतु
मुदातिष्ठन्नुदायुधाः॥२३॥तेषामापततांवेगंनिशम्य
भगवान्भृगुः॥यज्ञघ्नघ्नेनयजुषादक्षिणाग्नौजुहावः॥

ह॥२२॥२४॥

वाहहंतेतिविषादेदैवतमस्यएस्यतमस्यप्रियाकेनहेतुनाप्रकोपितासती॥२२॥महहसनात्म्यंदौर्जन्यंअस्यसर्वंचेत्तदपव
न्यायप्पइत्याहुःयस्येतियेनविमतात्मजा॥२१॥दुर्मर्षमत्यसहनंहृदयंयस्यलोकेजनमध्येचशब्दात्परलोकेचयस्यतः
सीयामंगजांस्वसुतांअपराधतःस्वावज्ञयामृतयेमरणायोद्यतांननिवारितवान॥पुरुषद्विट्शिवद्वेषी॥२॥अक्षुत्रदक्षावः॥२३॥

तत्स्वभावतो ... भागवतस्य ... टीका २४ ॥

अध्वर्युणा भृगुणा येन तपसा सोमं प्राप्ताः ऋभवो नाम देवा उत्थिताः ॥ ३३ ॥ अलातेजसाउशद्भिर्दीप्यमानैः ॥ ३४ ॥ इति
श्रीचतुर्थे चतुर्थः ॥ ४ ॥ पंचमे तु सतीदेहत्यागमाकर्ण्य शंकरः ॥ वीरभद्रं रुषोत्पाद्य तेन दक्षमघातयत् ॥ प्रजापते
र्दक्षस्य निधनं ज्ञातः तेनासत्कृतायाः तस्या अध्वर्युऋभवो देवास्तैः ॥ १ ॥ सधूर्जटिः रुद्रः घोरः सन् जटामुत्कृत्य उत्था
य उत्थितः सन् ॥ २ ॥ तां भुवि विससर्ज स्पृष्टोऽयेन ॥ तडितां वह्नीनां च सटाः ज्वालास्तद्वदुग्रा रोचिर्यस्याः

अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा ॥ ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ॥ ३३ ॥ तैरलातायु
धैः सर्वे प्रमथाः सह गुह्यकाः ॥ हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवते
चतुर्थे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ भवो भवान्या निधनं प्रजापतेरसत्कृताया अवगम्य ना
रदात् ॥ स्वपार्षदसैन्यं च तदध्वरर्भुभिर्विद्रावितं क्रोधमपारमादधे ॥ १ ॥ क्रुद्धः सुदष्टोष्ठपुटः स
धूर्जटिर्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषं ॥ उत्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितो हसन् गंभीरनादो विससर्ज तां
भुवि ॥ २ ॥ ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन्दिवं सहस्रबाहुर्घनरुक्त्रिसूर्यदृक् ॥ करालदंष्ट्रो ज्वलदग्नि
मूर्धजः कपालमाली विविधोद्यतायुधः ॥ ३ ॥ तं किं करोमीति गृणंतमाह बद्धांजलिं भगवान्भूत
नाथः ॥ दक्षं सयज्ञं जहि मद्भटानां त्वमग्रणी रुद्र भटांशको मे ॥ ४ ॥

स्तां ॥ ३ ॥ ततो जटायाः सकाशात् अतिकायो वीरभद्रो जात इति शेषः तनुवा तन्वा देहेन दिवं स्पृशन् त्र
रुक्स्वरूपं ॥ घनरुक् कृष्णवर्णः त्रयः सूर्या इव दृशो नेत्राणि यस्य करालास्तुंगा दंष्ट्रा यस्य ज्वलदग्निरि
व मूर्धजा यस्य कपालमालायुक्तः विविधान्युद्यतान्यायुधानि यस्य ॥ ४ ॥ हे रुद्र हे भटपुंगव मद्भटानां

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग॰ टी॰ १२

मन्युना रुद्रेण परिविक्रमे प्रदक्षिणीवकावग्रसंयाम प्रतिज्ञानं यत वेदो वेगः तेन भीतां महीयसां बलीयसामपि सदः सदस्लं सोढुं तमसमेत॥५॥ जगदंतकांतकं मृत्योः स्याप्यंतकं शूलं घोषयंतीति घोषस्तु हुंकारं वर्तीति घोषणानि नूपुरादीनि भूषणानि यस्योः तोर्मि प्रीयस्य सः॥६॥ ककुभि दिशि तमो न भवति किं तु रजः इति ज्ञात्वा॥७॥ रजःपतनं कुतो भूतं दध्युः वितर्कयामासुः हेतुं न दृष्ट्वा नैतानि कल्पयंति स्म वाताः इति दस्यूनामभावे हेतुः प्राचीनबर्हिः तदानीतनो राजा जीवा

प्रातस्नपवंकऽपितेन मन्युनामन्देवदेवं परिविक्रमे विभुं॥ येनैतदात्मानमसंयवंहसा महीयसो नान॥ मदःस हिस्सम॥५॥ स्रुवीयमाणं मनुरुद्रपार्षदैर्भृशं नदद्भिर्व्यनदत्सुभैरवं॥ उद्यम्य शूलं जगदंतकांतकं स प्राद्रवद्घोषणभूषणांघ्रिः॥६॥ अथर्त्विजो यजमानः सदस्याः ककुभ्युदीच्यां प्रसमीक्ष्य रेणुं॥ तमः किमेतत्कुत एतद्रजोऽभूदिति द्विजा द्विजपत्न्यश्च दध्युः॥७॥ वाता न वांति न हि संति दस्यवः प्राचीनबर्हिर्जीवति होग्रदंडः॥ गावो न काल्यंत इदं कुतो रजो लोकोऽधुना किं प्रलयाय कल्पते॥८॥ प्रसूतिमिश्राः स्त्रिय उद्विग्नचित्ता ऊचुर्विपाको वृजिनस्यैव तस्य॥ यत्पश्यंतीनां दुहितॄणां प्रजेशः सुतां सतीमवदध्यावनागां॥९॥ यस्त्वंतकाले व्युप्तजटाकलापः स्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेंद्रः॥ वितत्य नृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजानुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक्॥१०॥

तिन काल्यंते न गोः नीयंते॥८॥ प्रसूति दक्षपत्नी तया मिश्राः मुख्या यासां सौ विपाकः फलं पश्यंतीनामिति तस्याः दुःखोतिशये हेतुः अवदध्यौ अवज्ञातवान्॥ अनागा मनागसं॥९॥ नवदंस्नतावज्ञामात्रं किंतु रुद्रावज्ञानं प्रलोनास्य महे भविष्यतीत्याहुः यस्त्विति द्वाभ्यां व्युप्ता विकीर्णो जटाकलापो यस्य स्वशूलस्याग्रे अर्पिता प्रोता दिग्गजेंद्रा यस्य सः यत नृत्यति अस्त्राणि येषु ते दोषो बाहवः एव ध्वजाः तान्वितत्य दर्पेणानृत्य उच्चैः अट्टहासः कठोरहास एव

दक्षिणस

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रमर्षयिता श्रमहृन्मुकैकृत्वा वामनमुप्तनं क्रोधं वामरउदस्तः उत्तिमोभागणोनदत्तरसंबोधेनपुनस्तनं कोपय
तो विधातुरपिकिं स्वस्तिस्यात् नस्यादेवकान्यस्य कथा ॥ ॥ उद्विग्रा प्रचलिनाटयस्य जनेन बहूयथा भवत्येव
भुज्यमानेन सनिडन्यानन मा ॥ महोन्यानाउपिनां पर्यंकू सर्वेन स्वकर्थं भूता महात्मनो पिदृत्तस्य भयावहाः १२
र्नेना ग्रापुधा नियेषां वामनकेहूस्वैरुपनाधुधैः पिंगैः कपिलैः पिशंगैः पीतैः मकरस्यवोदरमाननं चयेषां
श्रमर्षयिता नमस्सत्तेन मेमम्रुप्तनं दुर्विषहं भुक्त्या ॥ करलं दृष्टाभिरुद्दस्तभागणं स्यात्त्वास्ति किं को
पयतो विधातुः ॥ ॥ बहूवसुद्धि ग्रटयाज्यमानं ॥ नेनेन दत्तस्य मुद्रुर्महात्मनः ॥ उन्येनु रूप्यातनमाः
सहस्रशोभयावहादिविभूमेवपर्यंकः ॥ ॥ तावत्स रुद्रानुचरैर्मलोमहेत्रानाधुधैर्वामनकै रुदायुधैः
पिंगैः पिशंगैर्मकरोदराननैः ॥ पर्यद्रवाड्डर्विदुरोऽन्तकं यथा ॥ ४ ॥ केचिद्बिभञ्जुः प्राग्वंशं पत्नीशा
लां नयाय वे ॥ सदआग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसम् ॥ ५ ॥ रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैके ग्नीननाशयन्
कुंडेष्वमूत्रयन्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः ॥ ६ ॥ अबाधंत मुनीनन्ये एके पत्नीरतर्जयन् ॥ अपरेजगृहु
र्देवान्प्रत्यासन्नान्पलायितान् ॥ ७ ॥ भृगुं बबंध मणिमान्वीरभद्रः प्रजापतिं ॥ चंडीशः पूषणं देवं
भगंनंदीश्वरो ग्रहीत् ॥ ८ ॥ सर्वएवर्त्विजोदृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ॥ तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्राव
तेः पविनोथावद्विरर्वेदः ॥ ९ ॥ यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तंभयोः अर्पितं पूर्वपश्चिमायतं काष्ठं प्राग्वंशः
तं यज्ञशालायाः पश्चिमतः पत्नीशाला यज्ञशालायाः पुरतः स्थितं सदो मंडपं सदस ॥ पुरतो हविर्धानं त
स्यातरतः ॥ आग्नीध्रशाला यो नद्विहारं यजमानगृहं महानसं पाकभोजनशाला ॥ ५ ॥ रुरुजुः बभंजुः उत
रवेदिमेखलासीमासूत्राणि ॥ ५ ६ ॥ यावभिरर्द्यमानाः नैकधा अनेकधा दुद्रुवुः ॥ ७ ॥

दि

श्री भाग टी ४ वि २

मुवोरस्त्रैयस्यमकोवीरभद्रः लुंचेइत्याहितवान्॥१९॥ उज्जहारउद्धृतवान्सदस्थः सभायांपतंशिवनिंदांकुर्वंतंद
तंअदितिनिकोवेनअहुंच तदेवितवान्॥२०॥ कलिंगदेशराजस्यानिरुद्धेहाहेवलभद्रेयथायुतेदंतान्पातितवा
न॥ गरिमणिगुरुतरेरुद्धेतिंशुमानेदतः दंतादर्शयन्योजहासपूस्मितितिपाठेहिवचनमेद्रायोस्सस्यरुभवन्ये
पानवतंसंदितेस्याएस्मोहेपुप्राप्स्यर्थं सूचितवान॥तस्याद्धिपृष्णप्रयिष्टभागोदंतकोहितं देवाश्रुवत्रितिविद्धितस्य
हिहैवन्याभावान॥नत्वनेस्यदंतासंतीतिवक्तव्यस्यात॥नेवेतन्नागवतरत्याशंका तत्रोप्यस्यदंतपानोवस्थाभेदेश्रह

जुहुतः सुवहस्तस्यपुस्मश्रूणिभगवान्भवः॥ भृगोर्लुलुंचेसदसियोहसत्पुसमश्रुदर्शयन॥ १९॥ भगस्यने
त्रेभगवान्पातितस्यरुषाभुवि॥ उज्जहारसदस्थोक्ष्णायःशपंतमसूसुचत॥२०॥ पूष्णस्त्र्वपातयद्दंता
न्कालिंगस्ययथाबलः॥ शप्यमाणेगरिमणियोहसद्दर्शयन्दतः॥२१॥ आक्रम्योरसिदक्षस्यशितधारेणहे
तिना॥ छिंदन्नपितदुद्धर्तुंनाशक्नोत्र्यंबकस्तदा॥२२॥ शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचंहरः॥ विस्मयंपर
मापन्नोदध्यौपशुपतिश्चिरं॥२३॥ दृष्ट्वासंज्ञपनेयोगंपशूनांसपतिर्मखे॥ यजमानपशोःकस्यकायात्तेना
हरच्छिरः॥२४॥ साधुवादस्तदातेषांकर्मतत्तस्यशंसतां॥ भूतप्रेतपिशाचानांअन्येषांतद्विपर्ययः॥२५॥ जु
हावैतच्छिरस्तस्मिन्दक्षिणाग्नावमर्षितः॥ तद्देवयजनंदग्ध्वाप्रातिष्ठद्गुह्यकालयं॥२६॥ इतिश्रीभागव
तेचतुर्थस्कंधेदक्षयज्ञविध्वंसोनामपंचमोध्यायः॥५॥ ॥

तेनहिवचनेनज्ञाप्यते॥ अतएवएलात्॥ यद्ध्हेथावदयतिरुषानुप ज्ञ।
मानस्यदाढ्रिभदतविघ्नतीत्यर्थः॥२१॥ छिंदन्नपीत्यत्रापिवरत्नुपविष्टाकीभविष्यति॥ त्र्यंबकोवीरभद्रः॥२२॥ अस्त्रान्वितैर्मंत्र
सहितैर्नेनिर्भिन्नानकयस्यतयाभूतंदृष्ट्वेतिशेषः॥२३॥ सपशूनांपतिः मखेसंज्ञपनेयोगंकंठनिष्पीडनादिरूपंमर्मरणा
पायंदृष्ट्वतेनापायेनाहरत॥२४॥ अन्येषांब्राह्मणादीनांतद्विपर्ययः अप्रसाधुवादःअभूदितिशेषः॥२५॥ गुह्यकालयं।
कैलासे॥२६॥ इतिचतुर्थेपंचमः॥५॥ ॥

षष्ठे तु देवसंघेन सह गत्वा भवं विधिः ॥ सांत्वयामास दक्षादिजीवितार्थमादरात् ॥ अथ देवगणाः स्वयंभुवे न्य
वेदयन्निति द्वितीयेनान्वयः ॥ शूलादिभिः ॥ १ ॥ संछिन्नानि त्रुटितानि भिन्नानि [illegible] विदीर्णानि अंगानि येषां
तिः सह ऋत्विग्भिः सभ्यैश्च वर्तमानाः ॥ २ ॥ कस्यचिदपत्यस्य न ते यतः न जग्मतुः ॥ विभुर्ब्रह्मा तेजीयसि ईश्वरे तेनापि
कृते कृतागसि सत्यपि स्वयं न कृतागसां बुभूषतामपराधकर्तॄणामिच्छतां यावद्बुभूषतां तेषां क्षेमाय न भू

मैत्रेयः ॥ अथ देवगणाः सर्वे रुद्रानीकैः पराजिताः ॥ शूलपट्टिसनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः ॥ १ ॥ संछिन्नभि-
न्नसर्वांगाः सर्त्विक्सभ्या भयाकुलाः ॥ स्वयंभुवे नमस्कृत्य कार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन् ॥ २ ॥ उपलभ्य पु-
रैवैतद्भगवानब्जसंभवः ॥ नारायणश्च विश्वात्मा न कस्याध्वरमीयतुः ॥ ३ ॥ तदाकर्ण्य विभुः
प्राह तेजीयसि कृतागसि ॥ क्षेमाय तत्र सा भूयान्न प्रायेण बुभूषतां ॥ अथापि यूयं कृतकिल्वि-
षा भवं ये बर्हिषो भागभाजं परादुः ॥ प्रसादयध्वं परिशुद्धचेतसा क्षिप्रप्रसादं प्रगृहीतांघ्रिप द्मं
आशासाना जीवितमध्वरस्य लोकः सपालः कुपिते न यस्मिन् ॥ तमाशु देवं प्रियया विहीनं
क्षमापयध्वं हृदि विद्धं दुरुक्तैः ॥ ६ ॥ नाहं न यज्ञो न च यूयमन्ये ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वं ॥ विदुः प्र-
स्य माणं बलवीर्ययोर्वा यस्यात्मतंत्रस्य क उपायं विधित्सेत् ॥ ७ ॥ स इत्थमादिश्य सुरानजस्तैः
समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः ॥ ययौ स्वधिष्ण्यान्निलयं पुरद्विषः कैलासमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥ ८ ॥

यातः प्रायेण त्रिलोकाक्षिः न भवेत्स्यात् ॥ अथापि प्रसादयध्वं यतो ये भवं ॥ बर्हिषो यज्ञस्य भागभाजं प
रादुः दूरादत्यवंश्चितवन्तः ॥ प्रगृहीतांघ्रिपद्मं पादौ प्रगृहीतौ स्याद्यो ॥ ५ ॥ अध्वरस्य जीवितं पुनः संधानं आशासाना यमाला:
सेना यस्मिन्कुपिते सति न भवेत् ॥ न यस्य वा दिशा व्यर्थः ॥ ८ ॥ वयं तु न तत्त्वं विभिम कं तमेव कं विदुरुपायं विध

कैलासंवर्णयति न्नमोषधीन्यादिच्चतुर्दशाभिः नरेतवैर्देववैजुष्टं ॥ ५ ॥ श्रृंगैरमणीयरतिप्रदर्मिनुन्नेरेणवय ॥
कणीयं भूतैर्नानाधातुभिः विचिविततैर्नानाद्रुमलतागुल्मायेषु ॥ २ ॥ नानामला निश्रवर्णानियेषुनानाकंदराः
सानवश्चयेषुरमणेः सहक्रीडंतीनां ॥ ११ ॥ मयूराणांकेकाभिः स्वनैः नादितंमदांधैरलिभिर्विमूर्छितंनमूर्छं
नारागगानिविशेष ॥ नद्यामंद्रानंरक्तकंठानांकोकिलानीलाविनैः हुननीनैः स्वरैः अन्येषांपतत्रिणां

नन्मौषधितपोमंत्रयोगसिद्धैर्नरोत्तरैः ॥ जुष्टंकिंनरगंधर्वैरप्सरोभिर्वृतंसदा ॥ ५ ॥ नानामणिमयैः
श्रृंगैर्नानाधातुविचिवितैः नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणैर्वृतं ॥ १७ ॥ नानामलप्रस्रवणैर्नी
नाकंदरसानुभिः ॥ रमणंविहरंतीनांरमणैः सिद्धयोषितां ॥ १८ ॥ मयूरकेकाभिरुतंमदांधालिवि
मूर्छितं ॥ प्राविनैरक्तकंठानांकूजितैश्चपतत्रिणां ॥ १२ ॥ आह्वयंतमिवाडलैर्द्विजान्कामदुघैर्वै
द्रुमैः ॥ व्रजंतमिवमातंगैर्गृणंतमिवनिर्झरैः ॥ १६ मंदारैः पारिजातैश्चसरलैश्चोभितं ॥ तमालैः
सरैः कुरवकैरपि ॥ १५ ॥ स्वर्णार्णाशनपत्रैश्चवेणुकजातिभिः ॥ कुंदैर्मल्लिकाभिश्चमाधवीभिः
आम्रमंडितं ॥ १८ ॥ पनसोदुंबराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिंगुभिः ॥ भूर्जैरोषधि
भिः पूगैराजपूगैश्चजंबुभिः ॥ १७ ॥ वाम ॥

वहूजितैः ॥ १४ ॥ उद्गुल्मैकनलपादैः द्रुमैः द्विजान्पतिताः आह्वयंतमिवलोकेहिहरसमुल्लिप्योच्चैः सरे
ण कुसुमर्थिनां कुर्वंति ॥ अट्टिश्चोत्तिशहस्ताकारैः द्रुमैः नवनपदिस्वतेश्चनथालव्यनध्यर्थः व्रजंद्वि
मीनगीर्वजंतमिवनिर्झरैस्तुतिभिर्गृणंतंभाषमाणमिव ॥ १४ ॥ कुलाभूयोरवानरजातिभेदः वेणुकीचकयो
श्वनीरेअसरंध्रेतेनभेदः ॥ १५ ॥ वेणुकजातिभिर्विन्यव्रवेणुकापलानातिर्मालती ॥ १६ ॥

१९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्रुमजातिविविधवनजातिरेवांतरभेदसामान्यं ॥१८॥ कुमुदादिसमूहैर्विहंगैर्नलिनीपु सरस्सु कलमधुरं य
थाभवत्येवं कूजनैर्नियानिपदिदिग्दृष्टानिनेकशोभितं ॥ मृगादिभिर्जुष्टं निषेवितं नाभिभिः कस्तूरीमृगैः पूर्वमृ
गगणाः दृष्टगविधिधौणाले नोक्ताः ॥ इदानीं स्थानं अल्पत्वेन कुंजकदलीषंडैः संकुलानि प्रादुष्टानि नलि
नीभिः पुलिनानि तैः श्रीः शोभा यस्मिन् ॥२०॥ नंदया गंगायाय यत्तत्परिवेष्टितं सत्याः भवान्याः स्नानेन पुण्य
तरमतिसुगंधपुष्पदं यस्याः नयानत्रागिरौ वनेष्वपरम्हसुः ॥२१॥ यत्र वने नन्नाम सौगंधिकं नाम पंकजं भवति

स्वर्णरागात्मिकाम्रायैः प्रियालमधुकेंगुदैः ॥ द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः ॥ कुमुदोत्प
लकल्हारशतपत्रवनर्द्धिभिः ॥ नलिनीपु कलं कूजन्खगवृंदोपशोभितं ॥१९॥ मृगैः शाखामृगैः
क्रोडैः मृगेंद्रैः ऋक्षशल्यकैः गवयैर्नीलभिस्मिश्रैर्निर्जुष्टं महिषादिभिः ॥२०॥ कदलीषंडसंरुद्धन
लिनीपुलिनश्रियं ॥ पर्यस्तं नंदया सत्याः स्नानपुण्यतरोदया ॥२१॥ विलोक्य भूतेशगिरिं विबुधा
विस्मयं ययुः ॥ ददृशुस्तत्र ते रम्यामलकां नाम वै पुरीं ॥२२॥ वनं सौगंधिकं चापि यत्र तन्नाम पंकजं नं
दाचालकनंदा च सरितौ बाह्यतः पुरः ॥२३॥ तीर्थपादपदांभोजरजसातीवपावने ॥ ययोः सुरस्त्रि
यः तत्र रवकपत्यः स्वपतिभिः सह ॥ क्रीडंति पुंसः सिंचंत्यो विगाह्य रतिकर्षिताः ॥२४॥ ययोस्तत्स्ना
नविभ्रष्टनवकुंकुमपिंजरं ॥ वितृषोपि पिबंत्यंभः पाययंतो गजा गजीः ॥२५॥

नानावेकवत्तनं ॥२२॥ पुरीं वर्णयति नंदेति वितिवतभिः सविनीतपुराह्नस्तानो भवत ॥ तीर्थपादस्य हरेः पदांभो
जरजसा ॥२३॥ ययोर्विगाह्य प्रविश्य क्रीडंति ॥२४॥ ययोरंभो विगततृषोपि गजाः पिबंति नन्वहेतुः ॥ तासां
सरस्त्रीणां स्नानेन भ्रष्टं गलितं यत्कुंकुमं तेन पिंजरं पीतवर्णं गजीः कुर्वाणाः ॥२५॥

श्री भा व टीं ८

तारेहृष्यंतारादिमयविमानानांश्रानैः संकुलांनदुहिः स्त्रीणांच नैर्विमानानांस्वेनपुर्थीः स्यादृपं ॥२२॥ यद्वे
ग्ववरपुरोहित्वा प्रतिक्रम्यनहनेवृक्षुनेदेवाश्रासान्द्राहदंदरस्मुरितिचनयेनान्वयः कथंभूतंवनंविज्ञाणि
माल्याफलानिकटाश्र्वयेयुनेद्रुमैः हृद्यंमत्वकरं ॥ रत्नकंठखगानामनीकस्यस्वरैर्मंडिताः षट्पदाः
षट्पदस्वरा यस्मिन्कलहंसानांकुलस्यप्रेष्ठंखरंदज्ञानिपद्मानितैर्युक्ताजलाशयायस्मिन् ॥२५॥ व
नकुंजरैः संघृष्टायेहरिचंदनद्रुमाः तत्संबंधिनावायुनाधुएपजनन [illegible] स्त्रीणांमनः अधिअधिकम्

मसन्नविप्रग... (vertical, left of middle block)

तारेहेममहास्त्वविमानयानसंकुलांनुर्द्दुपुएपजननस्त्रीभिर्यर्पवतंसनदिहूतं ॥२२॥ हित्वापदेस्वरपुरीव
नेसौगंधिकचनन ॥ द्रुमैःकामदुघैर्हृद्यचित्रमाल्यफलच्छदैः ॥२३॥ रत्नकंठखगानीकस्वरैर्मंडितषट्
पदैः ॥ कलहंसकुलप्रेष्ठंखरंदजलाशयैः ॥२४॥ वनकुंजरसंघृष्टहरिचंदनवायुना ॥ अधिपुण्यजन
स्त्रीणांमुहुरुन्मथयन्मनः ॥२५॥ वैडूर्यकृतसोपानावाप्यउत्पलमालिनीः ॥ प्राप्तंकिंपुरुषैर्दृष्ट्वातआ
राद्ददृशुर्वटं ॥२६॥ सयोजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः ॥ पर्यक्कृताचलच्छायोनिर्नीडस्तापव
र्जितः ॥३२॥ तस्मिन्महायोगमयेमुमुक्षुशरणेसुराः ॥ ददृशुः शिवमासीनंत्यक्तामर्षमिवांतकं
सनंदनाद्यैर्महासिद्धैः शांतैः संशांतविग्रहं ॥ उपास्यमानंसख्याचभर्त्रागुह्यकरक्षसां ॥३४॥ वि

...त्रिदिवि... (vertical, right of middle block)

७५

तुमयधन ॥२६॥ यत्रवडउत्पलमालिन्योवाप्यस्तत्रकिंपुरुषैः ॥ प्राप्तंवापीभ्युटहृत्पर्यः ॥२६॥ योजनशतमुत्सेध
च्छायोयस्यपादोनैः ॥ सर्वतः पंचसप्ततियोजनदीर्घमानोविटपैः शाखाभिरायतोविस्तृतः पर्यकृतसर्वतःकृ
ताअचलच्छायायेननिर्गतानीडयस्मात् ॥३२॥ मुमुक्षुणांशरणंआश्रयेत्यक्तामर्षमंतकः तत्तुल्यं ॥३३॥ तंवि
शिवमुक्तिसनंदनाद्यैरितिपंचभिः सख्याचकुबेरेणोपास्यमानं ॥३४॥ विद्याउपासनातपश्चित्तैकाग्र्यंयोगः
समाधिः तेषांपंथानंप्रवर्तनद्वारालोकस्यमंगलंहितंन [illegible] पोवामस्त्यानत्सेहहादाचरंतम् ॥३५॥

वनंदक्षाकाष्ठांत
रेकिंपुरुषेःप्रा
मा: १

१८

संध्याभ्रसवारकवर्णो नागेन भस्मादिलिंगं चंद्रलेखां च विश्रुतं ॥ २५ ॥ ब्रुतिनामासनं तन्मासीनस्यात्ब्रह्मपुत्रोवाचं तं ॥ २६ ॥ स त्वया
रूपयंदत्तिणे करौ कृत्वा विन्यस्य जानुनि च सव्ये बाहुं कृत्वाटदत्तिणे बाहुप्रकोष्ठमीणां वेधस्य नेत्रदत्तमालां कृत्वा
दत्तिणे हस्ते कृत्वा तर्कमुद्रया उपलत्तितमासीनमित्यर्थः ॥ तदुक्तं योगशास्त्रे एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरूस्मं
स्थितं ॥ इतरस्मिंस्तथा बाहुं वीरासनमिदं स्मृतम् तर्कमुद्रा चोक्ता तर्जन्यंगुष्ठयोरग्रे मिथः संयोजनं वांगुली: प्रसा
र्य वंधनं प्राहुः तर्कमुद्रेति मां विकारत ॥ २७ ॥ ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानंदानं ब्रह्मसामाधिरेकाग्रं तमाश्रितं योगकक्ष्याय
पट्टं च वामजानुहृदीकरणार्थं विशेषणं पाश्रितं वं तं मननं शीलामनवः तेषामाद्यं मुख्यं ॥ २८ ॥ अर्हतमोवि
लिंगं च तापसाभीष्टं भस्मदंडजटाजिनं ॥ अंगेन संध्याभ्ररुचा चंद्रलेखां च विश्रुतं ॥ २९ ॥ उपविश्य दर्भमय्या वृ
स्यां ब्रह्मसनातनं ॥ नारदाय प्रवोचंतं एकनेष्ठ्यप्रवलोसन्नं ॥ ३० ॥ कृत्वोरौ दत्तिणे सव्यं पादं पद्मे च जानुनि वा
हुप्रकोष्ठे चमालां मासीनं तर्कमुद्रया ॥ ३१ ॥ तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं ध्याश्रितं गिरिशं योगकक्ष्या
[illegible] लोकयन्तां समन्वयोमन्त्रं ना माद्यं मुनिश्रेष्ठं नलयः प्रणेमुः ॥ ३२ ॥ स तद्रूपलभ्यागतमात्मयोनिं सदा सुदृष्टो
[?]र्वंदितांघ्रिः उपायच केशिरसाभिवदनं नमर्दनमः कस्य पूर्वं विभुः ॥ ३३ ॥ तथापरे सिद्धगणा महर्षिभि
र्यैर्वेत्तमंनादनुनीललोहितं ॥ नमस्कृतः प्राह स्यापा कपात्वरं कृतप्रणामं प्रहसन्निवानुदः ॥ ३४ ॥ ब्र
ह्मोवाच ॥ जाने त्वामीशं विश्वस्य जगतो योनिवीजयोः ॥ शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरंतरं ॥ ३५ ॥
त्वमेव भगवन्नेतौ शिवशक्ती स्वरूपयोः ॥ विश्वं सृजसि पास्यसि क्रीडन्नूर्णपटो यथा ॥ ३६ ॥ त्वमेव धर्मार्थदुघा शि
[illegible]र्वाभिमनम्र्त्रियैयाकस्य कृपपत्रस्य महर्षिभिः ॥ सहितो येनी नीललोहित मनुवर्तते ॥ ते पिनस्पेवं दतं च कृ ॥ एवं सर्वतेन म
स्कृतः प्राह [illegible] प्रणामा दैवे यस्य तं ॥ ४ ॥ यथपितं मां नीचवत्त्रमस्का रो षिनयापितवे पवर्य प्रहं वज्रोत्याह जानतां इति
विश्वस्येशानेन तद्देहनुः जगतो योनिर्याः शक्तिः प्रकृतिर्वीजं च यः शिवः पुरुषस्तयोः कारणं तयापि निर्भेदं ॥
यद्ब्रह्मनिर्विकारं तदहं ब्रह्मास्मि ति जाने ॥ ५ ॥ तनु विरुद्धमेतन्न ब्राह त्वमेव स्वरूपयोरविभक्तयोः शिवशक्त्योः क्री

सिनाथुसनवोर्यनर्बलिता: श्रुदधने धनवुना: ७२

श्री भाव टी ८

धर्ममर्थं वेदोपि ॥ यावत्पीतं सर्वं भिपन्नेय रत्नाणाया सुसंस्थवान स्विपदाहेथ मार्थं दुवचर्यमां घमिय ॥ ॥ नयेतन्नाम्नपेरते
णास्त्वेणासे नवोवर्णाश्रममर्यादाश्च प्रवर्तिनानिवज्ञाः ॥ निर्णीनाइतिवाप्रदर्थनेश्रद्धयाश्रनुतिष्ठंति ॥ ४२ ॥ सर्वकर्मफ
लदानापित्वमेवन्याहहेमंगलानाम्शुभानांकर्मणांकर्तुः ॥ स्वर्गापवर्गमोक्षवानतुष ॥ अमंगलानामशुभानांकर्मणांकर्तु
श्च नमिस्त्वं नरकं नतुष ॥ नत्वकेनहेतुनानदेवनस्मित्रेवकस्यचिद्विपर्ययोभवति ॥ ४३ ॥ त्वत्कोपोवहेहनरेतिश्रसंभावित
मितिके मुत्यन्यायेनाह ॥ नवैमत्तोसतः रोषोभिभवेत ॥ नववाद्वितीयार्थंषष्ठीपञ्चम्यर्थे यथाभिभवतितद्वत ॥ ४४ ॥ श्र

तंकर्मणोमंगलंमंगलानांकर्तृस्मलोकंनतुषेस्वः परंवा ॥ अमंगलानांचतनमिस्त्रमुल्वणंविपर्ययः केननदे
वकस्यचित ॥ ४५ ॥ नवैमत्तोनद्वेषणार्पितानांभूतेषुसर्वेष्वभिपद्यतानव ॥ भूतानिचात्मन्यपृथग्दिदृक्षतां
प्रायेणरोषोभिभवेद्यथायत्त ॥ ४६ ॥ इह्यस्थियः कर्मदृशोदुराशया ॥ परोदयेनार्पितहृद्रुजोनिशं ये पराग्
दुरुक्तैर्विनुदंत्यरंतुदा ॥ स्तान्मावधीद्दैवहतान्भवद्विधः ॥ ४७ ॥ यस्मिन्यदापुष्करनाभमायया दु
रंतयास्पृष्टधियः पृथग्दृशः ॥ कुर्वंतितत्र ह्यनुकंपयाकृ
पांनसाधवोदैवबलात्कृतेक्रमं ॥ ४८ ॥

नः येपृथग्धियः भेददृशः अतः कर्मण्येवदृष्टिर्येषांदुराशायेषां ॥ परेषामुदयेनसंपदाअर्पितहृदिरुक्येषां
ग्रतंतुदामर्ममेदारः दैवेनहृतवधोयेषांतान्भवद्विधः तित्वयमः साधुः मावधीत् नहन्यात् ॥ ४९ ॥ अस्पृष्टनसाधूनांकृत्यमा
लोक्यानुग्रहंकर्तुमेवाह ॥ सीम्याहदांभ्यां ॥ यस्मिन्देशेयस्मिन्कालेस्पृष्टधियोमोहितचित्ताः पृथग्दृशोभवंतितत्रापराधेसा
धवोहि ॥ अनुकंपयाअनंतरमेवपरदुःखमसहिष्णुतयाचितप्रकंपेणकृपांकुर्वंति ॥ ननुक्रमंवातिक्रमंकुर्वंतः दैवबला
त् कृतैर्यममैवदैवमेवंभूतंकोत्रापराधः नेषामितिमत्वाहननंनकुर्वंतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ११

प २
द्रा २

भवांस्त्वस्पृष्टमतिः अतः समस्तदृक्सर्ववित् तया मायया हतप्रज्ञान्मेधां तेषु अतएव कर्मानुगतविघ्ने शुद्धहृदयाय तथे
नुग्रहं कर्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥ एवं सामान्येनोक्त्वा प्रस्तुतमाह ऊर्द्धमिति त्रिभिः तया हतस्य अतएव असमाप्तस्य प्रजापतेर्यज्ञस्य
[illegible] हे मन्यो यज्ञध्वंसयातिकाः भाविनोपि भागं न ददुः भागार्हस्तमाह येन त्वया मखोनिनीयते फ
लं प्राप्यते ॥ ५१ ॥ ५० हे मन्यो अस्तुतनात्रुतमारोग्यमस्तु ॥ ५१ ॥ मा गस्त्वतवास्त्वित्याह ॥ एष इति हे रुद्र आवदित्यर्थे ॥ या

भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरंतयास्पृष्टमतिः समस्तदृक ॥ तया हतात्मस्वनुकर्मचेतःस्वनुग्रहंक
र्तुमिहार्हसि प्रभो ॥ ४९ ॥ कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भोस्त्वयासमाप्तस्य मनो प्रजापतेः ॥ न यत्र भागं तव भा
कुयाजिनो २ गिनो ददुः कुयज्ज्नो येन मखो निनीयते ॥ ५० ॥ जीवताद्यजमानोयं प्रपद्येताक्षिणी भगः ॥ भृगोः श्मश्रू
णि रोहंतु पूष्णो दंताश्च पूर्ववत् ॥ ५१ ॥ देवानां भग्नगात्राणामृत्विजां चायुधाश्मभिः ॥ भवतानुगृही
तानामाशु मन्योस्त्वनातुरं ॥ ५२ ॥ एष ते रुद्र भागोस्तु यदुच्छिष्टोध्वरस्य वै ॥ यज्ञस्ते रुद्र भागेन कल्पतामम ध
य यज्ञहन् ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यजेनानुनीतेन भ
वेन परितुष्यता ॥ अभ्यधायि महाबाहो प्रहस्य श्रूयतामिति ॥ १ ॥ महादेव उवाच ॥ नाघं प्रजेश बाला
नां वर्णये नानुचिंतये ॥ देवमायाभिभूतानां दंडस्तत्र धृतो मया ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दितिश्रव्ययं यत्र क्रतो यावानुच्छिष्टः अवशिष्टोर्थः तावानेष तव भागोस्तु हे रुद्र ते भागेनाद्य यज्ञः कल्पतां सं
पद्यतां ॥ ५३ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कंधे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ सप्तमे विष्णुरुद्भूतः स्तुतो दक्षमखं द्विभिः वा २
यज्ञं प्रवर्तयामास दाक्षिणात्येनितिबृप्याने ॥ १ ॥ अजेन तयानुनीतः प्रार्थितो भवस्तथाभिहितं हे महाबाहो विदु
र ॥ १ ॥ अघं अपराधं ॥ २ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी १८

सापराधमपद्वत्वानुगृह्णाति दग्धं शीर्षं यस्य प्रजापतेः प्रजस्य मुखं यस्मिन् तत्तथा भूतं शिरोऽस्तु बर्हिषः मेढ्रं पित्रे
मागमित्रेना स्त्रोदेवस्य ॥४॥ प्रकर्षेणाक्रान्तानि लग्नानि सर्वाण्यंगानि येषां ते भवन्तु ॥ ३ ॥ ऋत्विक्षणां पश्चाद्वशिष्टं ॥ ४ ॥ येषां
तेषामानि विनष्टानि तेन अश्विनोर्बाहुवः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतहस्ताश्च भवन्तु अध्वर्यवः ॥ अन्ये च ऋत्विजः बस्तस्य श्म

प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखं शिवं ॥ मित्रस्य चक्षुषेक्षेत भागं स्वं बर्हिषो भगः ॥ पूषा तु यजमानस्य
दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् ॥ देवाः प्रकृतसर्वांगा ये मउच्छेषणं ददुः ॥ ४ ॥ बाहुभ्यामश्विनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृ
तबाहवः ॥ भवंत्वध्वर्यवश्चान्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् ॥ ५ ॥ मैत्रेय ॥ तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुष्टमो
दितं ॥ परितुष्टात्माभिस्तात साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ॥ ६ ॥ ततो मीढ्वांसमामंत्र्य शुनासीराः सहर्षिभिः
भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययुः ॥ ७ ॥ विधाय कार्त्स्न्येन च तद्यदाह भगवान् भवः ॥ संदधुः कस्य
कायेन सवनीय पशोः शिरः ॥ ८ ॥ संधीयमाने शिरसि दक्षो रुद्राभिवीक्षितः ॥ सद्यः सुप्त इवोत्तस्थौ
ददृशे चाग्रतो मृडं ॥ ९ ॥ तदा वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः ॥ शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रद इवा
मलः ॥ १० ॥ भवस्तवाय कृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः ॥ औत्कंठ्याद्बाष्पकलया संपरेतां सुतां स्मरन् ॥ ११ ॥ कृ
च्छ्रात्संस्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः सुधीः ॥ शशंस निर्व्यलीकेन भावेनेशं प्रजापतिः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥

श्रोणेः तस्य श्रपणीयस्य मीढुष्टमः शिवः तेनोक्तं परितुष्टैः ॥ ६ ॥ तदा मीढ्वांसं शिवं तया गत्य सर्वकार्यमित्या
मंत्र्य संप्रार्थ्य शुनासीराः देवास्तं मीढुषो वेधसश्च वर्तमानाः समीढ्वद्वेधसः ॥ ७ ॥ कार्त्स्न्येन हस्तवाह्वादि साधा
तं विधाय ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवं वृषध्वजद्वेषेणाकलिलः कलुषीकृतः आत्मा यस्य सः तदा शरत्काले नाह्रद इवामला

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इंद्रत्वन्नास्माकं हविर्भागादिलाभः पुरुषार्थः ॥ किं तत्त्वयि रचितैर्भवता पुनरनेन संरंभेण स्वकार्यमेव साधितं
तस्य च सिद्धत्वादुपसंहरैनं क्रोधमिममाश्रयेनाहं ॥ हे यदस्मानोस्मान्‌ त्रायतारं त्वत्तो भवतास्तीयाय एव भागादे
स्यात्वमर्थ्यं प्रदत्ताः अंतर्यामिणस्तवैव यत्तेषु भोक्तृत्वात्‌ ॥ अस्मदीयं हृदयकमलं त्वत्पद्ममेवैतावत्पर्यंतम
यद्देतत्वेन ॥ अस्मत्स्मृतिपथे नित्यं स्थितं तन्नदैत्येनाक्रांतेऽप्यास्मत्सत ॥ प्रत्युपबोधिम ययापाकरणेन विका
मनीतं तव त्रैलोक्यैश्वर्यसाधनार्थं मयमप्युपमशति चेत्तत्राहं कालग्रस्तमितितैर्वोहं नारसिंहनरस्य

श्रीइंद्र उवाच ॥ ॥ ॥ प्रत्यानीताः परमं भवता त्रायता नः स्वभागा दैत्याक्रांतं हृदयकमलं त्वद्गृ
हं प्रत्यबोधि ॥ कालग्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते मुक्तिस्तेषां न हि बहुमतं नारसिं
हं परैः किं ॥ ध्व ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ त्वं नः तपः परममात्थ यदात्मतेजो येनेदमात्मपुरुषात्
मगतं ससर्ज ॥ तद्विप्रलुप्तममुनाय शरण्यपाल रक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमंस्थाः ॥ ध्व

सिंहस्य चाकाराभ्यामाविर्भूत ॥ ध्व ॥ ऋषयस्तु तपः प्रवर्तनेन अस्माकं महाननुग्रहः कृत इत्याहुः त्वं
नो यदात्थ परमध्यानलक्षणं तपः परमं त्वे हेतुः आत्मनः तव तेजः प्रभावद्रूपं नेदं वाहुः येन तपसा
आत्मनि लीनमिदं विश्वं ससर्ज सृष्टवानसि तत्त ॥ अमुना दैत्येन विप्रलुप्तमंतर्हितं सत्‌ ॥ हे शरण्यपा
ल अथ रक्षार्थं गृहीतेनानेन वपुषा पुनरपि तत्तपः ऊह तेऽन्वनुज्ञातवानसि तस्मै तेन मरस्तु त्वत्स्तो
कवत्तर्थं पादस्यानुषंगः ॥ ॥ ॥ ध्व ॥ ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥ राम ॥

श्री. भा. मू. स. टी. २२

पितरस्तु श्राद्धोद्धरणेन परमोपकारिणं प्रणमंति श्राद्धानि श्रद्धया कृतानि पिंडादीनि नोऽस्माभ्यं पुत्रैर्दत्तानि प्रसभं बलात् स्वयमधिहृत्य बुभुजे किंच तीर्थस्नानसमये दत्तं तिलोदकमप्यपिबत् तानि तस्योदरात् यश्चाछिनत् आहृतवान् कथंभूतान् नखैर्विदीर्णा वपा यस्य तस्मात् वपाविदारणस्य तद्धनपिंडोद्धरणमेव फलमितिभावः ॥४५॥ योगसिद्धां गतिं अणिमादिसिद्धिं नानाभ्रनेकादर्पो यस्य तेन तस्मै तुभ्यं नतावाऽ

पितर ऊचुः ॥ श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दत्तानि तीर्थसमयेऽपि तिलांबु यः तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्य आर्छत्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥४५॥ सिद्धा ऊचुः ॥ यो नो गतिं योगसिद्धामसाधुरहार्षीत् योगतपोबलेन ॥ नानादर्पं तं नखैर्विददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ॥४६॥ विद्याधरा ऊचुः ॥ विद्यां पृथग्धारणयानुराद्धां न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः ॥ स येन संख्ये पशुवद्धतस्तं मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यं ॥४७॥ नागा ऊचुः ॥ येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः ॥ तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानंद नमोऽस्तु ते ॥४८॥ मनव ऊचुः ॥ मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव परिभूतसेतवः ॥ भगवन्खलः स उपसंहृतः प्रभो करवाम ते किमनुशाधि किंकरान् ॥४९॥

दृप्य ॥४६॥ विद्यामंतर्द्धानादिलक्षणां अनुराद्धां संप्राप्तां संख्ये युद्धे ॥४७॥ रत्नानि फणास्थितानि स्त्रीरत्नानि च उत्तमाः स्त्रियः आसां स्त्रीणां दत्त आनंदो येन तत्संबोधनं पाटनं तेन ॥ अस्माकं दत्त आनंदो येनेति ४८ नृसिंहेनावलोकिताः संतो मूर्ध्नि बद्धांजलयो मनवः प्रोचुः मनवो वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो वर्णाश्रमधर्ममर्यादा येषां ते अनुशाधि अनुशिक्षय ॥४९॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥

राम. २२

प्रजापतयोपितदेवलोकिताः ॥ प्रोचुः हे परेशाते त्वयाभिसृष्टाः प्रजेशावयं येन निषिद्धाः संतः प्रजा न सृजामः
सएषभिन्नवक्षोघस्मसुः न निश्चितमतः शातेऽत्रतः परं प्रजाः स्रक्ष्यामहे इति ष्यंतश्चाहुः हे सत्वमूर्ते नवायं
मवतारोजगतोमंगलं ॥ ५५ ॥ गंधर्वाश्चपितदेवलोकिताः प्रोचुः हे विभो वयं ते त्वदीयाः नटा नर्तका नाथ
नरत्वेगायकाश्चयेनस्वाधीनाः कृताः कथंभूतेन वीर्यशौर्यबलं शक्तिः ताभ्यामोजः प्रभावोयस्य तेन नर

प्रजापतयऊचुः ॥ ॥ ॥ प्रजेशावयंतेपरेशाभिसृष्टा नयेनप्रजावैसृजामोनिषिद्धाः ॥ सएषत्वया
भिन्नवक्षानुशेतेजगन्मंगलंसत्वमूर्तेवतारः ॥ ५५ ॥ गंधर्वाऊचुः ॥ ॥ ॥ वयंविभोतेनटनाट्य
गायकायेनात्मसाद्वीर्यबलौजसाकृताः ॥ सएषनीतोभवतादशामिमांकिमुत्पथस्थः कु
शलायकल्पते ॥ ५६ ॥ चारणाऊचुः ॥ ॥ ॥ हरेतवांघ्रिपंकजंभवापवर्गमाश्रिताः ॥ यदेषसाधु
हृच्छयस्त्वयासुरःसमापितः ॥ ५७ ॥ यक्षाऊचुः ॥ ॥ ॥ वयमनुचरमुख्याःकर्मभिस्तेमनोज्ञैस्त
इहदितिसुतेनप्रापितावाहकत्वं ॥ सतुजनपरितापंतत्कृतंजानताते नरहरउपनीतःपंच
तांपंचविंश ॥ ५८ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥ राम ॥

इमांदशांमृतिंउचितमेतदित्याहुः ॥ किमिति ॥ ५६ ॥ भवापवर्गंसंसारनिवर्तकंआश्रयणेहेतुः ॥ यद्यस्
स्मात्साधूनांहृदिभयजनकत्वेनशेतेतिष्ठतीतितथासएषोऽसुरः त्वयासमापितः अंतंनीतः ॥ ५७ ॥
मनोज्ञैःकर्मभिः अनुचरेषुमुख्याः पंचतांमृत्युंहेपंचविंशचतुर्विंशतितत्त्वनियामक ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भा॰ग॰
स॰टी॰
२४

किंपुरुषाः त्वां स्तोतुं के वयं वराका इत्याहुः वयं किंपुरुषाः तुच्छप्राणिनः त्वं तु महानद्भुतप्रभावः पुरुषः न
न्वयं महान् दैत्यो ऽहन्त इति किं न वर्ण्यत इत्याशंक्याकिंचिदेतदित्याहुः अयमिति ॥५४॥ सत्रेषु यत्तेषु त्वया हृतः
एतद्धिंसा भद्रं कृतं ॥५५॥ अमुनादितिजेन विष्टिं कर्म लेखकर्म अनुनिरंतरं कारिताः अतः परं नः विभावाय

किंपुरुषा ऊचुः ॥ ॥ वयं किंपुरुषः त्वं तु महापुरुष ईश्वरः ॥ अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधु
भिर्यदा ॥५४॥ वैतालिका ऊचुः ॥ ॥ सभासु सत्रेषु तवामलं यशो गीत्वा सपर्यां महतीं लभा
महे ॥ यस्तां व्यनैषीद्भृशमेष दुर्जनो दिष्ट्या हतस्ते भगवन्यथामयः ॥५५॥ किंनरा ऊचुः ॥
वयमीश किंनरगणास्तवानुगा दितिजेन विष्टिममुनानुकारिताः ॥ भवता हरे स वृजिनोव
सादितो नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ॥५६॥ विष्णुपार्षदा ऊचुः ॥ ॥ अद्यैतद्धरिनररूपमद् स५
द्भुतं ते दृष्टं नः शरणद सर्वलोकशर्म ॥ सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्तः तस्येदं निधनमनुग्र
हाय विद्मः ॥५७॥ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे प्रह्लादानुचरिते दैत्यराजवधो नामाष्टमोऽध्या
यः ॥८॥ ॥

सम्हृदये भव ॥५६॥ नोऽस्माकं भक्तानां शरणद आश्रयप्रद ॥ सर्वेषां लोकानां सर्वलोकानां सर्वमंगलमे
तदद्भुतं रूपं अद्यैव दृष्टं न तु एवं विधिकरः किंकरः ॥५७॥ इति श्रीभावार्थे सप्तमे ऽष्टमः ॥ ॥ ८ ॥ ॥

राम॰
२४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नवमेब्रह्मणाभीत्पूर्वोदितोस्त्रबालकः कोऽयं प्रशमयत्वद्य सोऽद्य सिंहमिति भीषणो ॥१॥ उग्रोऽयमनुग्रह्वेर्यस्मभक्ता
नान्यकेसरीकेसरीवसप्युतानामन्येषामुग्रविग्रहः ॥२॥ इत्याप्यागमेक्तो भक्तानुकंपिनामहएवमितिसमभिः
एवमुक्तास्तथास्थिताः स्तवतः सप्तनामेषमग्रावेशायसततमुपगतेनाशंकवतु ॥ महदद्भुतरूपं ह्युशोकितास
नीतेनोपजगाम सद्भक्ततनेहेतुः प्रहृष्टेति ॥२॥ उपहितउपगा ॥३॥ ४॥ कालएवाहि तस्मात्वित्र स्त्रोधर्थायेयाते

नारदउवाच ॥ एवंसुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरस्सराः ॥ नोपेतुमशकन्मन्युसंरंभं सुदुरासदं ॥१॥ साक्षा
च्छ्रीः प्रेषितादेवैर्दृष्ट्वा तन्महदद्भुतं अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सानोपेयाय शंकिता ॥२॥ प्रह्लादं प्रेषयामा
स ब्रह्मावस्थितमंतिके तात प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुं ॥३॥ तथेति शनकै राजन्महाभागः
सतोऽर्भकः उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृतांजलिः ॥४॥ स्वपादमूले पतितं तमर्भकं विलोक्य देवः
कृपया परिप्लुतः ॥ उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात्कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयं ॥५॥ सतत्कर
स्पर्शधुताखिलाशुभः सपदि अभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ॥ तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः क्लि
न्नहृदश्रुलोचनः ॥६॥ अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः ॥ प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्ष
णः ॥ ॥७॥ ॥

नत्र ॥
श्रीकृष्णेत्यर्थः मयं येन ॥५॥ तस्य करस्पर्शेन धुते निरस्तेऽखिलमशुभं यस्य सपदि तत्क्षणमेव अभिव्यक्तमप
रोक्षीभूतं परात्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं यस्य निर्वृतः सन्हृदि दधौ हृष्यंती रोमांचिता तनुर्यस्य क्लिन्नं मार्दवं हृद्यस्य अ
श्रूणि लोचनयोर्यस्य परमप्रेम्णा स्वाधीनयोरधनीयपनेवीनेत्यर्थः ॥६॥ सुसमाहितत्वमेवाह तन्यस्तेत्रेव न्यस्तं हृदयं
ईक्षणंच येनेति ॥ ॥७॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग॰
स॰ टी॰
२९

मस्मिन्विषमममतेश्चुनत्कृपामतन्तहृष्टये॥ प्रह्लादःसोतिमत्वायेद्धिंवनाविंशनाहरिं॥ तत्रतावदात्मनोभमवृन्मगुना
वनधिकारमिवाशृंक्यात्मनश्चिकोसंभावयन्नाह ब्रह्मादयइतिषड्भिः मुनयोमननशीलाः सिद्धाज्ञानिनोपिवृथग्भू
ताःसत्वैकतानाः विस्तारोयेषांमामातिर्येषांतथाविधाअपि वचसांप्रवाहैरपि नतथाबहुभिर्वन्दनाणोगुणै
रपियमाराधयितुंनपिप्रुःनतुष्टावतः नशक्ताअन्तवन्तः॥ सहरिःमेकथंतोषमाप्तुमर्हतीति॥ तत्रहेतुः उग्रयोनिरा

प्रह्लादउवाच॥ ॥ ब्रह्मादयः सुरगणामुनयोथसिद्धाः सत्त्वैकतानमतयोवचसांप्रवाहैः॥ नाराधितुंपु
रुगुणैरधुनापिपिप्रुः किंतोष्टुमर्हतिसमेहरिरुग्रजातेः ८॥ मन्येधनाभिजनरूपतपःश्रुतौजःतेजःप्र
भावबलपौरुषबुद्धियोगाः॥ नाराधनायहिभवन्तिपरस्यपुंसोभक्त्यातुतोषभगवान्गजयूथपाय॥ ९

आसुरीजातिर्यस्य॥ एवंहरितोषणेस्वस्यायोग्यतामाशंक्ययोग्यतांसंभावयति॥ ८॥ मन्यइतिद्वाभ्यां॥ अभिज
नः॥ सत्कुलेजन्मरूपंसौंदर्यं॥ श्रुतं॥ पाण्डित्यं ओजः इन्द्रियनैपुण्यं॥ तेजः॥ कान्तिः॥ प्रभावः॥ प्रतापः॥ पौरुषमुद्य
मः॥ बुद्धिःप्रज्ञा॥ योगोष्टांगः॥ एतेधनादयो॥ द्वादशापिगुणाः॥ परमस्यपुंसः [illegible]॥ आराधनायनभवे
ति॥ हियतःकेवलयाभक्त्यैवगजेन्द्रायतुष्टोभवत्॥ ॥ ९ ॥ राममायनमः ॥ ९ ॥ रामः

रामः
२९

एवं भक्त्यैव केवलया हरेस्तोषः संभवतीत्युक्ते इदानीं भक्तिं विना नान्यत् किंचित्तत्तोषहेतुरित्याह विप्रादिति द्विषड्गु
णाधनादयो द्विषट् ॥ द्वादशगुणास्तैर्युक्तात् विप्रादपि श्वपचं वरिष्ठं मन्ये ॥ यद्वा ॥ सनत्सुजातोक्ता द्वादश धर्मा
यो गुणा द्वादश व्रताः तद्यथा धर्मश्च सत्यं च दमः श्रुतं च ह्यमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ॥ यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च महा
९४ व्रता द्वादश ब्राह्मणस्येति ॥ कथंभूतात् अरविंदनाभस्य पादारविंदाद्विमुखात् ॥ कथंभूतं श्वपचं ॥ तस्मिन्नरविंदनाभे
अर्पितानि मनः [illegible] न आदयो येन तं ईहितं कर्म वित्तं [illegible] हेतुः स एवंभूतः श्वपचः सर्वं कुलं पुनाति ॥ भूरिमानो गर्वो यस्य
स तु विप्रः आत्मानमपि न पुनाति कुतः कुलं यतो भक्तिहीनस्तेन गुणा गर्वायैव भवंतीति न तच्छुद्धये अतो हीनस्येति

विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखात् श्वपचं वरिष्ठं ॥ मन्ये तदर्पितमनोवचनेहि
तार्थप्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥ नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदु
षः करुणो वृणीते यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११ ॥ राम ॥

भावः ॥ १० ॥ तर्हि किं धनाद्यर्पणेन सन्मानेन प्राकृत इव ॥ भगवानपेक्षते ॥ नेत्याह ॥ नैवेति ॥ अयं प्रभुरीश्वरः अविदुषो
ल्पकाज्जनात् ॥ मानं ॥ पूजामात्मनोर्थे न वृणीते नेच्छति ॥ यतो ॥ निजलाभेनैव पूर्णः ॥ तर्हि ॥ पूजां नेच्छत्येव तत्रा
ह ॥ करुणः कृपालुः अतो वृणीत एव ॥ तत्र हेतुः ॥ यद्यदिति यं यं मानं ॥ यद्वा ॥ यद्यस्मात् ॥ यद्येन धनादिना भ
गवते मानं विदधीत ॥ तदेवात्मने भवति ॥ नान्यत् ॥ यथा मुखस्य कृतेनैव तिलकादिना श्रीः शोभा प्रतिबिंबस्य भव
ति ॥ न तु साक्षात्तस्यैव कर्तुं शक्यते तेन दृष्टांतः ॥ ॥ ११ ॥ ॥ श्रीरामाय नमः ॥ ॥ ११ ॥ ॥ रामाय नमः ॥ ११ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग॰
स॰ टी॰
७६

यस्मादेवं भगवान् भक्तैर्वशनम्यति तस्मादहं नीचोपि गतविक्लवः गतशोकः सन् ईश्वरस्य महि महिमानं सर्वैः
प्रयत्नेन स्वमनीषानुसारेण स्तुवर्णयामि अज्ञातोऽपि स्तुतिकारणेनैतन्माहात्म्येनैव महिम्ना प्रवर्णितेन
अविद्यया संसारमनुविष्टः पुमान् पूयेतेन तेन हि गृणामि अन्यस्य तथा शोधकस्याभावादित्यर्थः १२
तदेवमात्मनः स्तवनाधिकारं परिहृत्य इदानीं तेस्तवन कोपोपसंहारं प्रार्थयते॥ सर्वेह्मीति द्वाभ्यामीशब्र

तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषं नीचोजयागुणविसर्गमनु
प्रविष्टः॥ पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन॥ १२॥ सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो ब्रह्मादयो व
यमिवेश न चोद्विजन्तः॥ क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः॥ १३

मी उद्विजन्तो बिभ्यतः सर्वे ह्य(द्या)दयः॥ सत्त्वमूर्तेः तव विधिकराः न तु नियोगकर्तारो भक्ताः एवमन्येन च(दे)वसमस्तवाइव
वैरभावेनैते भक्ताः॥ किं तर्ह्यद्य येन तव रुचिरैरवतारैः॥ विविधं क्रीडनं अस्य विश्वस्य क्षेमादिप्रयो
जनाय न तु भयोत्पादनाय॥ ॥ १३ ॥ ॥ श्रीरामाय नमः॥ ॥ ॥ १३ राम॰

राम॰
७६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मा रोदेनामयप्रिहाराय मन्युपरीक्ष्य उपसंहरणं दर्शयन्नाह मन्युः सद्यावृत्तः साधूनां संतोषार्थं प्रवृत्तः अतः फलं को
येन कार्याभावात् निग्रहनतं ने षांवधेन साधुः किं मोदेत त्राह इन्विकादेः परोपद्रवकारिणोन्यानएवजानन्याह
त्यावधेन तत्सेव्वग्र इज्जाते इतिसाधुरपि मोदे तेवक हिंबहूनां सुखावहत्वाद् संक्रोधेन त्याजामीति वेत् । तत्राह लो
काश्चनिहतिरतः प्रास्ताः संतः प्रतिपतिक्रोधोपसंहारे प्रतीदंतेन हिंजनानां पुनर्भयाबाधायमन्युधारयामीति वेत् अ१२
तत्राह ह्यमिति विमयायभयनिहतेनैव तद्रूपमस्मारणारेव भयनिहतेनेन मन्युधारणेन कृतामस्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ नवेत

न यच्छ मनुमसरस्य हन्तत्वयाय मोरेतर्मधुरपि हाश्विकसर्पहत्या ॥ लोकाश्चनिहतेनिमित्ताः प्रतियंति सर्वे
तरूपंन्दमिहविभयायजनाः स्मरंति ॥ १८ ॥ नाहेदं विभे मनाजिततेति भयानकास्याजिह्वाकनेत्रभ्रुकुटी रभ
सौम्रदेहात्तं संग्रसजः तत्तनके सरशोऽक कर्णात्रिहृदभीत दिगिभादरिमिन्नखायात ॥ ॥ १९ ॥ ॥

द्विमेषित हित्वाजामीति वेन्नत्राह नाहमिति भोग्रहीतनेत्रमस्तिद्रयानस्य हे नविमेमिकयंभूतात् ग्रासेवमि
हावस्वकं सहशानेत्राणि चश्च कुटी नोरभसग्राटोपश्च उग्रादेष्ट्राय एतान्यति भयानकानि यस्मिन्नुतस्मात् ॥ केत्रम
णः स्वजेोयस्मिन्नततश्रेत्रस्वकृतस्मात्तत्तज्जाकाः केसरायस्मिन्नशंकवद्दजनौ स्तन्धौ कर्णौ यस्मिन्ननत्तवत
नतस्मात् ॥ निर्ह्रादेन श्रोता दिगिभायस्मात् ॥ अरीन्मर्दयन्ती त्यारिमिदि दिनानि नखाग्राणि यस्मिन् ॥ एवंभूतार
दनेत्रयारहंनविमेमि ॥ ॥ १९ ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥ १९ ॥ रामायनमः ॥ १९ ॥ ॥ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मरद्वंद्वं नेरक्तीत्याह त्वयेत्यमी । नितुःसहेयतु ग्रंसेसारवक्रे कदने दुःखं तस्मादहे त्वल्लोमास्मि न तत्र च यत्र सतोऽहिं
त्वालोम्यध्येस्मकर्मभिर्दुःखं सन्त्यक्तीतुःनिहितो नास्मि हे हन्यणवत्सल हे दुखात्मकदा नतं प्रीतःसन् अपवर्गभू
तेशरणं न वाञ्छिक मलेप्रतिहयसे माहात्म्यासि ॥ १८ ॥ दासमुक्तिमत्यीतिविनिवेन नहितानायो निर्भुजिष्यमानस
मम दासस्य नानाभावान्न तमेव न तदुपदिशेति प्रार्थयते यस्मात्प्रियैस्त्राप्रियैस्त्रयस्यामस्त्वा वियोगसंयोगाभ्यां

त्व ल्लोम्यस्मद्दे करुणावत्सल दुःसह्योग्रसंसारचक्रकदनान्मत्तोऽमलीनः बद्धः स्वकर्मभिरुशन्नमतेे
क्लिम्यत्वप्रीतोऽपवर्गमरणं ह्वयसे कदा नु ॥ १८ ॥ यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसंयोगजन्मशोकाग्निना सक
लयोनिषु दह्यमानः दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्धियाहं भूमन्भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगं ॥ १९ ॥

जन्मयस्मात्तेन शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानोऽस्मि दुःखस्य प्रतीकारः कार्यं इति चेन्नत्राह दुःखस्यौषधं
प्रतीकारः तदपि दुःखमेव यथा वमपि स्वतद्धिया देहाद्यभिमानेन भ्रमामि अतो हे भूमन् विभो मे तव दास्ययो
गरूपं निस्तारोपायं वद ॥ १९ ॥ ॥ रामाय नमः ॥ १ ॥

राम॰
४२

ननु दास्ययोगेन प्रवृत्तस्यापि तदंतरायभूतानां पूर्वोक्तानां दुःखानां कुतः परिहारः तत्राह सोहं तव दासः सन् भो नृसिं
ह तव लीलाकथा । अनुगृणन् दुर्गाणि महादुःखान्यंजसा तितर्मि तरामि निस्तरिष्यामीत्यर्थः तत्र हेतुः गुणैः
रागादिभिर्विप्रमुक्तः सन् ननु कुतः ते पद । युगमेवालयो येषां भक्तानां त एव हंसास्तात्त्विनः तैः संगो यस्य म
म सोहं कथंभूतस्य कथास्तत्राह ॥ प्रियस्येत्यादि ॥ तास्तु ताः विरिंचेन गीताः तत्संप्रदाय प्रवृत्ताः ॥ तथा चाथर्व
णी श्रुतिः ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् इत्यादि श्रुतिः ॥ दासे प्रवृत्तस्य भगवदनुग्रहेण सत्संगः ततो वीतरागत
या भगवद्गुणानुवर्णनं ततश्च दुःखानभिभवः स्यादिति वाक्यार्थः ॥१८॥ ननु दुःखैः तप्तस्य तत्प्रतीकारो लोके प्र

सोहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह विरिंचगीताः ॥ अंजस्तितर्म्यनुगृणन् ।
गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगालय हंस संगः ॥ १८ ॥ बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह नार्तस्य
चागदमुदन्वति मज्जतो नौः ॥ तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहांजसेष्टः तावद्विभो तनुभृतां त्वदुपेक्षिता-
नाम् ॥ १९ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सिद्ध एव किं मद्दास्यादिना तत्राह ॥ बालस्येति ॥ भो नृसिंह तप्तस्य तत्प्रतिविधिः दुःखप्रतीकारः इह लोके योंजसा
दृष्टः स त्वयोपेक्षितानां तावदेव क्षणमात्रमेव न त्वात्यंतिकः ॥ तदेवाह ॥ बालस्य पितरौ शरणं रक्षकौ विह न भवतः
ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् क्वचिदजीगर्तादिषु ताभ्यामेव तद्वधदर्शनाच्च न चार्तस्य रोगिणः अ
गदमौषधं शरणं कृते व्योषधे मरणदर्शनात् न च उदन्वति समुद्रे मज्जतः पुंसो नौः शरणं तया सह मज्जनदर्श
नात् अतः त्वमेव शरणमित्यर्थः ॥ अथ वैवं काक्वा व्याख्येयं तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इह तावत्प्रसिद्धः स त्वदुपेक्षि
तानां किमंजसेष्टः अपि तु नेष्ट एव यस्तावदिह प्रतिविधिरिष्टः स किमंजसा नैवांजसेत्यादियोज्यं बालस्येत्या॰

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री. नन्वकविकृतात्स्थितेनविकल्पदाचित्कश्चिद्दलकोपितद्रूपतएवेत्याशंक्यानत्रापितद्रूपेणत्वमेवदलकस्तुर
भा. दा. रीकृत्यतस्यैवसर्वात्मतामाह॥ यस्मिन्निति॥ अपरोर्वाचीनः पित्रादि॥ परोब्रह्मादिर्वा भावः कर्तातत्कारके
स. टी. र्युयत्करोतितत्सर्वंभवतएवस्वरूपंनतुपृथक् यस्मिन्नधिकरणेयतोनिमित्तात्यर्हियस्मिन्कालेये.
२८ नकरणेनयेनहेतुकर्त्रासंचोदितःअयस्यसंबंधियस्मात॥ अपादानात॥ यस्मैसंप्रदानायदीक्षितततमय: यद्य३
कर्तृत्वेवंसम्यविभक्त्यर्थाः॥ यथायेनप्रकारेणेतिक्रियाविशेषणभूतानामव्ययानामर्थः पृथक्स्वभा.
वः सत्वादिप्रकृतिः करोतिउत्पादयतिविकरोतिरूपांतरंनयतीति॥ २७॥ अतोन्यस्यरक्षकस्याभावात् स.

यस्मिन्यतोयर्हियेनचयस्ययस्माद्यस्मैयथायदुतयस्त्वपरः परोवा॥ भावः करोतिविकरोति
पृथकस्वभावः॥ संचोदितस्तदखिलंभवतःस्वरूपं॥ २७॥ मायामनः सृजतिकर्ममयंबली
यः कालेनचोदितगुणानुमतेनपुंसः॥ छंदोमयंयदजयार्पितषोडशारंसंसारचक्रमज
कोतितरेत्भवदन्यः॥ २१॥॥ श्रीरामायनमः॥ ॥ ॥

तोभिताः

सातित्वाच्चनित्यमुक्तत्वमेवशरणंगतंरक्षतीतिप्रार्थयतेमायेतिद्वाभ्यां त्वदंशस्यपुंसोनुमतेनेक्षणरूपेण
अनुग्रहेणमनः प्रधानंलिंगंमायासृजतिकथंभूताकालेनचोदिताःगुणायस्याः कथंभूतंमनः कर्म
मयंऊर्द्ध्वरूपंबलीयः दुर्जयंछंदोमयं वेदमयंवेदोक्तकर्मप्रधानंचअजयाजीवस्याविद्ययातद्भोगार्थंअ
र्पिताः षोडशाअराविकारायस्मिन्॥ यदेवंभूतंसंसारचक्रात्मकंमनः तत्कोतितरेत्॥ भोअजत्वदन्यः
त्वत्तः पृथक्स्थितः त्वामभजन्नित्यर्थः॥ २८॥ ॥॥ रामायनमः॥ ॥॥ ॥ राम. २८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुममापिमायासंबंधात्कर्मत्वाद्यविशेषाच्चस्तवःकोविशेषस्तत्राहसइतिस्वधाम्नाचिच्छक्त्यानित्यंविजि
तात्मनोबुद्धेर्गुणायेनसत्वंयतःकालःमायाप्रेरकःअतएववशीकृतावि सृज्यानांकार्याणांविसर्गे
शक्तिर्मायायेनातश्चक्रेषोडशारेनिष्पीड्यमानंमामुपकर्षसमीपंनय॥२२॥नतुलोकपालानांभो
गान्भुक्त्वापिपश्चाद्वैराग्यमिदंदास्यामिकिमितिमेत्वराउद्विजसेतत्राह॥दृष्टाइतित्रिभिःश्रियःसंपदःविभ

सत्वंहिनित्यविजितात्मगुणःस्वधाम्नाकालोवशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः॥चक्रेविसृष्टमज
येश्वरषोडशारेनिःपीड्यमानमुपकर्षविभोप्रपन्नं॥२२॥दृष्टामयादिविविभोखिलधिष्ण्यपानामायुः
वि॰ श्रियोविभवइच्छतियान्जनोयं॥यस्मात्पितुःकुपितहासविजृंभितभ्रूविस्फूर्जितेनलुलिताःसतुतेनि
रस्तः॥२३॥तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोज्ञआयुःश्रियंविभवमैंद्रियमाविरिंच्यात् नेच्छामिते
विलुलितानुरुविक्रमेणकालात्मनोपनयमांनिजभृत्यपार्श्वं॥२४॥ रामः॥

वउद्भवःआयुरादयोदृष्टास्तेनिकामंकाम्यन्तइतिताःकिंतुतेदेवाद्यैश्वर्ययस्मात्पितुःकोपहासविजृंभितभ्रूभंगमात्रेण
विध्वस्ताःसतुत्वयानिरस्तः॥२३॥यस्मादेवंतस्मादमूःआशिषःभोगानज्ञःतत्परिणामंचाविद्वान्अहमैंद्रि
यंइंद्रियभोग्यंब्रह्मणोभोगमभिव्याप्यकिमपिनेच्छामितेकालात्मनाउरुविक्रमेणविलुलितान्विध्वस्तान्

श्री॰
शा॰ म॰
टी॰
३५

पि ३१

ष्टिं च वर्तमानकाले न भोगा ईरताहृ ज्वेति श्रुतिः श्रवणेन देवस्य संध्यास्तन्ता मृग टाल्पिकावदेषाभूताः वाधि
षः कुश्रोषाणेरुजा रोगाणां विरोहः इदं वस्थानं देहं कलेवरं एवं चेन मैवापि जनः किं न विरज्यते तत्रावृष्टिव
यद्यपि इति एवं विद्वान् यं जनं तस्यापि न निर्विद्यते विरक्तो न भवति कुतः कामरूपानलः तेमधुन्तैलैः स्वबल
वैः उत्साप्यैरपि शमयत्नकामाग्निशमनत्वात्रस्यानिर्वेदे एव काशोनास्तीत्यर्थः ॥ पद्वाग्रविनितमिदं तन्मायायावेष्टि

कृमापिषः श्रुतिस्त्वाम्नगा स्वद्रूपाः देहं कलेवरमशेषरुजा विरोहः ॥ निर्विद्यते न तु जनो यदपी
ति विद्वान् कामानलं समधुलवैः शमयन्नुपायैः ॥ २७ ॥ काहं स्वजः प्रभव ईशानमोधिके स्मिन् ज्ञानः स्व
रैस्वरु लेख्यतवान् कं या वस्मोणेनि तन्भवस्पनवैरस्माया या यन्मो पितः यौवास्मि पञ्चकरः प्रमाद ॥ २८ ॥

नमितिभावः ॥ २७ न हि विकथ्यं निर्विसोस्मिप्रनहै पिभूयि प्रत्यानेकृपयेवनाशयेनाहंदेहे लि
ङ्गजं मे च प्रभवो जन्म यस्मात् सः प्रमयंते वाउलविशेषणं तमोपिके यस्मिन् तास्मिन् स्वगणरुले ज्ञानो
हं कं क च तन्वानेकं यानामेवाहं ब्र स्मादीनां धिरस्मि यो नेवा पितः ॥ स पञ्चवन्मा कलसंज्ञा पद्मरः करः प्र
मादः कृपार्यहं यो मे धीरस्मा पिनः इति यन्त्र ॥ ययानुकंपयेति वा ॥ ॥ २८ ॥ ॥ सम॰
३५

नचवयोरमतिविवेकं स्यादित्याह नैषेति । एतेवस्मारयउन्नमाश्रयमस्वरोनीचउइलेषांपरावरमतिः जंतोः प्राकृतस्ययथा तः
थाभवतोनैवस्यात्‌ अत्रहेतुः जगतआत्मनः सुहृदश्च ननुहिसर्वत्रसमत्वंस्मारएकरूपश्च किंनस्यात्तत्राह संसेवयाना
वप्रसादोभवति न तु चयमेवानुरूपेणतत्तरदिछानुसारेणधर्मादीनामुदयोभवति एवंसत्यपिवैषम्याभावेदृष्टान्तः सुर
तरुर्यथासेवकस्यैवसंकल्पानुसारेणफलंददाति नचविषमस्तद्वत् । नन्वपरावरत्वमत्रकारणमितिशेषः ॥२९ ए

नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि । संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः से
वानुरूपमुदयो न परावरत्वं ॥२७॥ एवं जनं निपतितं प्रभवाहिकूपे कामाभिकाममनु यः प्रपतन् प्रसं
गात्कृत्वात्मसात्सुरर्षिणा भगवन् गृहीतः सोऽहं कथं नु वि सृजे तव भृत्यसेवाम् ॥२८॥ ॥ राम

नचबहूनांकृपयामयाप्राप्तमितिकृत्वापार्श्वमेवमांनयेत्तत्राह । एवमितियथानयानुकंपितोस्मि ए
वंनारदेनात्मसात्कृत्वापूर्वमनुगृहीतः । सोऽहंकथंनुतवभृत्यसेवांविसृजामि कथंभूतोनुगृहीतोस्मि
प्रभवएवाहियुक्तः कूपः तस्मिन् कामायमाने जनंनिपतितमनुतत्संगात्प्रपतन्नेवाहं नदेवंबहूनपए
श्रीनारदस्यानुग्रहेणत्वयाप्यनुकंपितोस्मि अयमेवचममपरमोनुग्रहः । ननुनविदमति ॥ तर
कमत्याणारवनणादि ॥ २८ ॥ ॥ राम ॥ ॥

श्री भा. स. टी. ४०

नेदं त्वयमि रक्षणग्रहार्थं हननं किं त्वपायेमित्याह ॥ मोक्षं नंतपदेत्वन्माणार त्वणो मां रक्ष पतनमामास्मिन्वेय श्वनउ
मयं स्वभूतां ऋषिवाकाम्हनेविधातुमित्य हे मनोऽकृतः पुप स्मानश्चमतस्त्र ९जके विधिन्नुः स्वकं प्रगृह्य वोचन किं
मदप मो रामयुति रिक्तश्रुटीश्रुरोस्मिन्न हिंना मिरानीश्रेत्नवके शिरो हं हरामीति ॥ यावेतनेष्वयमेवार्थः यपदावो
वतनरामन्माणरत्राणमिति वाचय ॥ एतस्त्वमं त्वं विधानन्निजभूत्वभाषतमिन्येवक्क्वकुपाव्याख्यातं ॥ ३८ ॥ नवे
दपस्वपानेनरक्षणं दैत्यहननं नेवनयिस्वा भाविकं तमायागुणोपाधिकं सर्वात्मकेन यित्वतः नरयोगादित्याह ए

मन्माणरत्राणमनेनं नयितुर्वधश्च मन्येस्वभूतां ऋषिवाकाम्हनेविधाने ॥ स्वकं प्रगृह्य यदवोचः सिद्धिधिन्नः
वामीश्वरो मदपर्यौंवनं के हरामि ॥ ३८ ॥ एकस्त्वमेव जगदेतद मुष्य यत्त्वमाद्यन्तयोः पृथगवस्य सि मध्यतः
च सृष्ट्वा गुणान् व्यतिकरं निजमायये दं नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ॥ ३९ ॥ रामायनमः ॥

कत्विति एतज्जगत्त्वमेवैकः यपतः श्रमुष्यादावंते च पृथगवस्थासि विरामेक रोषि मन्मात्रतया कारणत्वेनाव पितेन
ववर्तमेत्र्त्यर्थः ॥ अतो मध्यतश्च त्वमेव कुतः न हि भेदप्रतीतिः ॥ तत्राह निजमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा
तदनुप्रविष्टस्त्वं तैर्गुणैर्हेतुभूतैर्नानेव रत्नकस्वहंतेव वर्चप्रवसिप्र तीतः नउ जेस्कयोपक्रमेनिर्गुणोपि हरजो
वाज्ञो भगवान् त्वहहतेः परः स्वमायागुणमाविशपवाध्यबाधकतां गत इत्यादि ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ॥ रामायनमः ॥ राम. ४०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नन्वयं येतज्जगदहमेव तर्हि जगतो वैषम्येण ममापि वैषम्यं प्राप्तं किं न स्यादित्यत आह ॥ त्वं चैव त्वमेव चाहं इदं सदसत्कार्य
कारणात्मकं जगत् तन्न तु त्वत्तः पृथक् भवं अस्तत्ततोऽन्यः ॥ आद्यन्तयोः पृथगवस्थानात् तदयस्मादेवं । अतो यमात्मीयो
ऽयं परश्चेति या बुद्धिः सा अपार्था मायैव कार्यकारणाभेदं दृष्टान्तेन साधयति ॥ यद्यतः यस्य जन्मादे त्वाणां प्रकाशश्च यः
स्मिन्नियमनं च यस्मिन्निति सृत्तद्वैतदेव अथ पृथिवी जं कारणं तन्तुः कार्यं तयोर्यथा वस्तुकालमात्रं वं ॥ अयमर्थः कालक्षेपेन
नीलत्वादिमात्रारणगुणयोगात् पृथ्वी वस्तुपटहेन वस्तुमात्रं भूतं तत्त्वं तत्र तत्र तयोर्यथा पृथ्वीमयबीजमात्रं तत्तत्स्वरूपत्वं
त्वाभूतसत्त्वमात्रत्वं एवं सर्वं मयि कार्यकारणात्मकं जगत् परमकारणात्मकमेवेति तथा च पारमर्षसूत्रं तद

त्वं चाहं चेदं सदसदीश भवांस्ततोऽन्यो मायायत्सात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था ॥ यद्यस्य जन्म नियमनं स्थि
तिरीक्षणं च तद्वैतदेव वसुकालवदष्टितर्वोः ॥ ३१ ॥ न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयाम्बुमध्ये शेषेत्मना
निजसुखानुभवो निरीहः ॥ योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्रः तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च
युंक्षे ॥ ३२ ॥

तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति सूत्रं निश्रुवाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ॥ ३१ ॥ तत्र तावदं
तेपृथगवस्थानं दर्शयति न्यस्येति इदं जगत् ॥ आत्मना आत्मनैव आत्मनि निविष्यस्तु स्वमेवानुभवन् निष्क्रियः ॥ स
न प्रलयोदकमध्ये शयनं करोषि तर्हि किं जीववत् समापितमोहनिरूपा निद्रा स्निनहि योगएव तत्व बहिर्दृशं न३
॥ भावसाम्यान्निद्रास्मत इत्याह । योगेन मीलिते दृष्टौ येन आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निपीता निद्रा येन ॥
न तर्यस्तुर्ये अवस्थाविपातिविक्तः स्वरूपे स्थितः स्वं न तु तमः सुषुप्तं वात्मना तमो युंक्षे ॥
यो जयति सिन्धप्रमिनजा ॥ ३२ ॥ रामायनमः ॥

गृत्स्व प्रयोरिव मुर्त्तीन् विषयान् चेत्यर्थः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८२ ८१ न३

श्री॰ भाग॰ सं॰ टी॰ ८२ न २

इदानीं कारणत्वेनावशिष्टस्य गवस्थानं दर्शयन्नध्यात्मस्वात्मेवै तन्मयं च यातित्वन्नर्भिः यत्त्वमशेषं धाम
मेवतिष्ठदं जगद्विष्णुः स्वस्वरूपेणान्यस्य यत्स्वतन्त्रमध्यात्तोऽपस्य कथं भूस्थानिजयाः कालशक्त्यासंबोदिताः प्रकृतेर्ध
र्माः सत्त्वादयो येन स्वरूपेणैवैतैः अनेन तथाप्यन्तःशेषपर्यंकान्तर्विमृतस्मार्थिर्यः स्वनस्यत्तवनाभेः सकाशात् दे
कालिन्दादकेमस्यब्लोकपद्मप्रभूतं कथं प्रभूतं प्राप्तमानित्वम्येवगूढमेतत् सकर्णिकानाः स्वत्वाद्धटबीजान्म
हावटदुव॥ २२॥ नदेवकारणत्वेनानुगतः॥ तन्मध्यस्थ्वमेवववर्तमस्यत्युक्ते॥ एतदेवमुद्भवमस्य॥ वस्तुणानुभवेः

व २

तस्येवतेविष्णुरिदंनिजकालशक्त्यासंबोदितप्रकृतिधर्मेणाप्रात्मगूढं अप्रभस्वनेशेनैतनाद्विम
त्समायेनाभेरभूत्स्वकर्णिकावटमहाब्ज॥ २३॥ तत्संभवः कविरतोन्यदपश्यमानः त्वंबीजमात्म
नितनंस्ववहिर्विचिन्त्य॥ नाविदद्दृशतमप्सुनिमज्जमानोजातेंकुरेकथमहोपलमेतबीजं २४ सता
मयोनिरतिविस्मितआस्थितोऽब्जकालेनतीव्रतपसा परिशुद्धभावः त्वामात्मनीशभुविगंधमिवा
तिसूक्ष्मंभूतेन्द्रियाशयमयेवितत्तं ददर्श॥ ॥ २५॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ ॥ २५॥ राम॥

तस्फुटयितुं तस्य प्राकृतनीमवस्थामाह॥ तस्मिन्नब्जे संभवो यस्य सः॥ कविर्ब्रह्मा अतः पश्चादन्यदपश्यन्त्वबीज
मुपादानकारणभूतं त्वां स्वस्मिन् व्याप्तं संतमपि नाविदत् प्रत्युक्तेवैतन्न हि अप्सु हो अंकुरे जाते सति बीजे तदंकुरगतं
कारणमहष्टयकुकयेनामुमत्रमान्यथेप्रत् २४ भवद्र्यामनन्तयात्त्वस्मिन्नेवदृष्टवानित्याह॥ सहि
नियराह्यमाल्यमास्थितः॥ सनन्तैव्रणतपसाध्यानेन अनेनसन्मात्ररूपेणोपादानतयादर्शनमुक्तं॥ २५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रूपत्वेन चतुर्मुखाकृतार्थो भवदित्याह ॥ एवमनेन प्रकारेण सहस्रमपरिमितानि यानि वदनादीनि तैराढ्यं
मायामयं मायाप्रधानेन सता प्रपंचेनोपलक्षितः सन्निवेशः पादादिरचना यस्य ॥३६॥ तदा भवांस्तस्यानुग्रहं कृतवा
नित्याह तस्मा इति हयग्रीवमूर्तिं बिभ्रत् रजस्तमोरूपौ मधुकैटभाख्यौ हतवान् तस्मै श्रुतिगणान् समर्पितवान् तत्र
हेतुः सत्त्वमिति ॥३७॥ एकः त्वमेवैतादिभिरवताराभिः लोकेषु उक्तं प्रत्यापातेन रक्षणं तद्धि एतद्वधश्च सत्त्वोपाधिकौ न

एवं सहस्रवदनांघ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यं ॥ मायामयं सदुपलक्षितस
न्निवेशं दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिंचः ॥३६॥ तस्मै भवान् हयशिरस्तनुवं च बिभ्रद्वेदद्रुहावति
बलौ मधुकैटभाख्यौ ॥ हत्वानयच्छ्रुतिगणांश्च रजस्तमश्च सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनंति ॥३७॥ इ
त्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ॥ धर्मं महापुरुष पासि
युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोथ स त्वं ॥३८॥ नैतन्मनस्तव कथासु विकुंठनाथ संप्री
यते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रं ॥ कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि
दीनः ॥३९॥

तत्सत्त्वेन तदुपसंहरति ॥ इत्थमिति विभावयसि रहंसि घातयसि कलौ तु न तत्करोषि ॥ यतः तदा त्वं छन्नोऽभ
वः ॥ यतः त्रिष्वपि च युगेष्वाविर्भावात् स एवंभूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ॥३८॥ न देवं भगवतः ॥ ननु त्वं निरूपयस्व तत
हि चारायोग्यतां निवेदयन् प्रार्थयते नैतदिति त्रिभिः ॥ असाधु वहिर्मुखं तीव्रं दुर्दमं हर्षशोकभयैरेषणाभिश्चार्तं एषणया वा
न्तं दुःखितमपि तव कथासु न संप्रीयते तस्मिन्नेवंभूते मनसि सति कथं तव तत्त्वं विचारयामि ॥३९॥ ॥ ॥

श्री भाग. स. टी. ४२

किंचजिह्वाप्रविन्नत्रामती भोअच्युतमामांपतो मधुरादिरसः ततश्राकर्षति उदरं तद्वथा संततं संपयपवयुग्मं किंवि
दाहृमसार्वं प्रतिवृषत्नाहकं चपलः कर्मशक्तिः कर्मेन्द्रियाणि हन्तं निव्रोटयंति ॥४१॥ नकेवलमहमेकएवकिं
हां दृशामापन्नः किंतुमहाजनोप्येवमेवात्निःशयतिअन्नतः सर्वजनेषालयेति प्रार्थयन्नेव मितिभ वःसंसा
रएववैतरणीयमनदीतस्यांप्रवेशोनोयानिजन्मादीनितेभ्योतिभीतंस्वेषांचविग्रहेयथायथंवैरंमैत्रंचयस्यएवं परेषां २
भूतंजनंपश्यन्नेतेर्दयालुर्वार तस्याः पारेस्थित तनित्यमुक्त हंतेतिअनुकंपाकर्षेमिनेवमनुकंपयाद्य पीपृहि वैतरणीमुत्ती

जिह्वैकतोच्युतविकर्षतिमाविरप्ताशिश्नोन्यतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित् घ्राणोन्यतश्चपलदृ-
क्क्वचकर्मशक्तिर्बह्व्यःसपत्न्यइवगेहपतिंलुनंति ॥४१॥ एवंस्वकर्मपतितंभववैतरण्यामन्यो
न्यजन्ममरणाशनभीतभीतंपश्यन्जनंस्वपरविग्रहवैरमैत्रंहंतेतिपारचरपीपृहिमूढमद्य ॥४१॥
कोन्वत्रतेखिलगुरोभगवन्प्रयासउत्तारणेस्यभवसंभवलोपहेतोः मूढेषुवैमहदनुग्रहआर्तबंधो
किंतेनतेप्रियजनाननुसेवतांनः ॥ ॥४२॥ ॥ राम

ंपालय ॥४१॥ एवंकेनप्रकारेणसर्वोजनस्तारणीयइतिचेत्तत्राहकोन्वितिकोनुनेत्रसर्वजनोत्तारणेप्रयासः
सः नकोपिकृतः अस्यविश्वस्यभवसंभवलोपानांउत्पत्तिस्थितिसंहाराणांहेतोः किमेतत्उत्कृष्टमितिभावः उ
त्तितेचैतद्दित्याहमूढेष्वितित्वादवदीपोश्वतारयिष्यामिमंतुरायहेमाकृपयास्त्वेव यारतन्वयाप्रियजनाः भक्ताः
तानन्सेवमानानांनोस्माकंतेनउत्तारणेनकिंकोपिप्रयासोमूढबालकस्माहंकोन्वत्रतेखिलगुरोभगवन्प्रय
सः महादरप्रयत्नपमेवामिथ्योनराणांमीशो तस्मात्त्वमकरीरयनीयमायो ॥ ॥ ४२ ॥ रामायनमः

राम ४२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वन्यप्रहार बोनावुत्रारयिष्यामिनावनेवृहतार्थस्या: किमनेननिबंधेनेत्यतआह नैवुतिहेपासर्वेन्नमवद्वीयं
गायन्नेवमहाम्हंततास्मिन्मये विन्नयस्यामाहंभववेतरणा: नैवोद्विजेकितविमूढानशोचामितानेवाहंतेना
महाम्हतान्द्विमुखंवेतोयेषांप्रन्तुतंदुरियार्थंनिमित्तंयन्मायामुखंतदर्थंभरंउदंबादिभाम्भुद्वहन: ४३ नेना
वन्युर्केरहराणानेनाम्नुतनमनामनयवडयदेहानीनिवेत ॥ नत्राह ॥ प्रायेणाम्निनविमुक्तविमुक्तिनेछमितरोनोक मु२
मपिप्रार्थयमानमेवाकिमितिनिबंधामीतिवेदतआहनत्रान्यमस्याजनस्यशरणेनपश्यामि ॥ ४४ ॥ नवेनेस्त्रीसंभो

नृ१

नैवोद्विजेपरदुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहाम्हतमग्नचित्त: शोचेततोविमुखचेतसइंद्रियार्थमा
यासुखायभरमुद्वहतोविमूढान् ॥ ४३ ॥ प्रायेणदेवमुनय:स्वविमुक्तिकामामौनंचरंतिविजनेनपरार्थ
निष्ठा:नैतान्विहायकृपणान्विमुमुक्षएकोनान्यंत्वदस्यशरणंभ्रमतोनुपश्ये ॥ ४४ ॥ यन्मैथुनादि
गृहमेधिसुखंहितुच्छंकंडूयनेनकरयोरिवदु:खदु:खंतृप्यंतिनेहकृपणाबहुदु:खभाज:कंडूतिवन्म
नसिजंविषहेतधीर: ॥ ४५ ॥ रामायनम: ॥ राम

गादिनाम्नुखिनएवनकृपणा: नत्राह ॥ यदिति करयोकंडूयनेन संघर्षणेनेवदुःखमनुदु:खंयस्मिन्नन्तरिदु:खं
नादेवततोनिर्विघ्नमुखंयन्तत्राहकृपणा: बहुदु:खभाजोपिगृहस्थगृहमेधिसुखेनरपंतिअलमितिनमन्यंते
कंडूतिवत्कामस्यदु:सहत्वान्ननुकेचिन्कंडूतिमपिसहंतेकामंचेत्यात्राह ॥ नत्प्रसादात्कश्चिद्धीरएवमन:
सिजंकामंविषमंदेप्रत्रापिकंडूतिवदितिदृष्टान्त: ॥ ४५ ॥ रामायनम: ॥ ४६ ॥

हेमनतु२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा. स. टी. ७३

ननु मौनादिभिर्मौनत्वमायान्तेः अन्तर्भवन्तेषामपि मुक्तिः न माहमौनं नतिदे पुरुषश्रेष्ठ न यामि नत्वे मौनादयो दश मत्रापव
र्गांश्चापवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहः विविक्तवासः तेन प्रायशः अजितेंद्रियाणां इंद्रियभोगाय स्वार्थ विक्रीणितो वार्त्ताः
जीवनोपायाभवंती तितांभिकानां वार्त्ताः अपि भवंति वा न वा रंभस्यानियतफलत्वात् ॥ ४६ ॥ ननु तत्तानेनु भक्तिं विना
मकामे मौनादिभिर्न भवन्त्येव तत्राह रूपे इति त्रिभिः बीजांकुरादिवत्प्रवाहाय इमे सदसती कार्यकारणे एव ते रूपे

मौनव्रतश्रुततपोध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः प्रायः परं पुरुष ते त्वजितेंद्रियाणां
वार्त्ता भवंत्युत न वात्र तु दांभिकानां ॥ ४६ ॥ रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे बीजांकुराविव न चान्यदरूपकस्य
युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां योगेन वह्निमिव दारुषु नान्यतः स्यात् ॥ ४७ ॥ राम ॥

उपलक्षणभूते वेदेन सृष्टे प्रकाशिते न चान्यत् ॥ सदसत् अभिव्यक्तं गौरत्वादिकमिव देवदत्तादेः अतः स्वरूपकस्य प्राकृत
तरूपादिशून्यस्य अतः युक्ताः संयतात्मानः भक्तियोगेन प्रत्यक्षत्वाम् उभयत्र कार्यकारणे वा अनुगतं पश्यंति ॥ मथने
न दारुषु वह्निमिव नान्यतः स्यात् त्वानुमिति शेषः यद्वा ज्ञानप्रकारमेवाह रूपे इति उभयमन्यतः प्रधानपरमाण्वा
देर्न स्यात् समष्टेः तत्तेनोपादिष्कनेः अतः त्वमेव कारणं नामरूपं चानुसृतमिति ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ रामायनमः ॥ राम ७३

न

तदेवाहत्वमेववायुरितिहृदयंमनः चित्तंचित्तंअनुग्रहः॥ अहंकारःदेवतावर्गोवासगुणःस्थूलःविगुणःसूक्ष्मःमनसावच
मनोवचः तेननिरुक्तंप्रकाशितंकिमपित्वत्तोन्यन्नास्ति॥ ४८ ॥ अमंत्रकास्त्वसस्मिन्नगतमपित्वांनजानंतीत्याहनेतिनैते
गुणाभिमानिनोदेवाः॥ आद्यंतवंतः॥ उरुगायविन्नात॥ अनाद्यंतंनिरुपाधिंत्वांनविंदंति॥ हियस्मात् सुधियोविद्वांसः ए
वंविचार्यशब्दात्॥ अध्यापनादिरूपात्परिग्रहपरमंतित्वामेवसमाधिनोपासतइत्यर्थः॥ तथाचश्रुतिः॥ किमर्थावयमध्ये
ष्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहे इति॥ नानुध्यायेद्बहूंछब्दान्वाचोविग्लापनंहितदितिचस्मृतिश्च॥ यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्य

त्वंवायुरग्निरवनिर्वियदंबुमात्राःप्राणेंद्रियाणिहृदयंचिदनुग्रहश्च॥ सर्वंत्वमेवसगुणोविगुणश्चभूमन्ना
न्यः त्वदस्त्यपिमनोवचसानिरुक्तं॥ ४८ ॥ नैतेगुणानगुणिनोमहदादयोयेसर्वेमनःप्रभृतयःसहदेवमर्त्याः
आद्यंतवंतउरुगायविदंतिहित्वामेवंविमृश्यसुधियोविरमंतिशब्दात्॥ ४९ तत्तेर्हत्तमनमःस्तुतिकर्मपू
जाःकर्मस्मृतिश्चरणयोःश्रवणंकथायां॥ संसेवयात्वयिविनेतिषडंगयाकिंभक्तिंजनःपरमहंसगतौ
लभेत॥ ५० ॥

तितविद्वन्मति॥ तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचेत्यादि॥ ४९ ॥ उपसंहरतितत्तदितिहेअर्हत्तमनमःस्तुतिकर्म
पूजाः प्रणिपातस्तुतिसर्वकर्मार्पणानि॥ कर्मपरिचर्याचरणयोः स्मृतिश्चकथायांश्रवणंचैवंषडंगयासम्यक्
सेवयाविनापरमहंसानांगतौप्राप्यत्वयिजनःकथंभक्तिंलभेतयस्मादेवंभक्तिंविनानमोक्षोनचभक्तिःसंसेवयावि
नाअतःप्राकथार्थितंदास्ययोगमेव [illegible] देहीतिप्रकरणार्थः॥ ५० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एतावेतनो वृत्तीनां गुणानामस्य यत्नमपुरुषमहत्तकोपः ५१ कामानसंपत्तीनित्यायावद्धा पुरुषार्थप्रवाहोऽस्मीत्यर्थः ५२
अप्रीणतः तमेवं ग्रहणं कामतेन शोचितेन ५३ प्रीणातितोषयति ५४ एकांतित्वात् निरूपाधिभक्तत्वात् ५५ इति
श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां सप्तमे नवमोऽध्यायः ९ दशमे त्वनुगृह्यामुं भक्तमनर्हितं हरौ ॥ प्रसंगाद्वविला

नारद उवाच ॥ एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥ ५१
श्रीभगवानुवाच ॥ प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम वरं वृणीष्वाभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणां ५२
मामप्रीणत आयुष्मन्दर्शनं दुर्लभं हि मे दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥ प्रीणन्ति ह्यथ
मां धीराः सर्वभावेन साधवः श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिं ॥ ५४ ॥ एवं प्रलोभ्यमानोपि
वरैर्लोकप्रलोभनैः एकान्तित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे न
वमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ भक्तियोगस्य तत्सर्वमंतरायतयार्भकः ॥ मन्यमानो हृषीके
शं स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ मा मां प्रलोभयोत्पत्त्यासक्तं कामेषु तैर्वरैः ॥ तत्सं
गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥ २ ॥ भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत् ॥ भ
वान्संसारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ॥ नान्यथा तेऽखिलगुरो घटेत करुणात्मनः ॥ ३ ॥ ॥

देहस्तोनुग्रहः ईयते तेन सर्वं वरजातं ॥ १ ॥ उत्पत्त्या स्वभावेनैवासक्तं मां तेषां कामानां संगाद्भीतः २ ननु
किमहं भक्तं प्रलोभयामि न हि किं तु वरं वृणीष्वेति वदतस्तवाभिप्रायोऽन्य एवेत्याह ॥ भृत्यलक्षणेति हृ
दयग्रंथिषु बंधकेषु अन्यथा अनर्थसाधने प्रवर्तनं न घटेतेत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कथमेवंभृत्यलक्षणात्वंस्यात्तत्राह ॥ यइतिनेवत्रः ननुकामनयापिसेव्यसेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः सत्यं
सोपाधिकोसौ न तु नात्विक इत्याह ॥ स्वामिन्यात्मनः आशिषो अपेक्षमाणो नैवभृत्यः भृत्यहेतुकमात्मनः
स्वाम्यमिच्छन् यो भृत्याय ददाति स च नैव स्वामी ॥ ४ ॥ आवयोस्तु तात्विकोसावित्याह ॥ अहंत्विति ॥ अनपाश्र
योनिरभिसंधिः अन्यथा कामाद्यभिसंधिं विना अर्थः ॥ प्रयोजनं नास्ति ॥ ५ ॥ ननु तथापि परमोदारस्य म
मकिमपि तोषार्थं वृणीष्वेति चेदत्तत्राह ॥ यदीति कामांऊराणांअसंरोहं अनुत्पत्तिं भवतः सकाशात्

मू

यस्त आशिषआशास्तेनसभृत्यः सवैवणिक ॥ आशासानोनवैभृत्यः स्वामिन्याशिषआत्मनः ॥ न
स्वामीभृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्योरातिचाशिषः ॥ ४ ॥ अहंत्वकामस्त्वद्भक्तः त्वंचस्वाम्यनपाश्रयः
नान्यथेहावयोरर्थोराजसेवकयोरिव ॥ ५ ॥ यदिरासीशमेकामान्वरांस्त्वंवरदर्षभ ॥ कामानां
हृद्यसंरोहंभवतस्तुवृणेवरं ॥ ६ ॥ इंद्रियाणिमनःप्राणआत्माधर्मोधृतिर्मतिः ॥ ह्रीः श्रीः तेजः
स्मृतिः सत्यंयस्यनश्यंतिजन्मना ॥ ७ ॥ विमुंचतियदाकामान्मानवोमनसिस्थितान् ॥ तर्ह्येवपुंडरी
काक्षभगवत्त्वायकल्पते ॥ ८ ॥ ॐनमोभगवतेतुभ्यंपुरुषायमहात्मने ॥ हरयेद्भुतसिंहायब्रह्मणे
परमात्मने ॥ ९ ॥

६ ॥ ननुकामोत्पत्तौसत्यांकोदोषस्तत्राह ॥ इंद्रियादीनियस्यजन्मनानश्यंतीति ॥ आत्मादेहः ॥ कामाभावे
गुणमाह विमुंचतीति ॥ भगवत्त्वाय भगवत्समानैश्वर्याय ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदि
स्थिताः ॥ अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतेइति ॥ ८ ॥ निर्दोषान्कामान्दातुमिच्छंतंप्रत्याख्यास्यन्न
मस्यति ॥ ॐनमइति ॥ ९ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भा॰ रा॰
स॰ टी॰
४५

मत्यमेकांतभक्तस्त्वं तथापि मदात्ताकरणीयाइत्याह ॥ नैतिमेएकांतिनः कदाचिदपिइहामुत्रच मत्याशिषोनरं
वांछंत्येवं तथाप्येतं मन्वंतरमात्रंभोगान्भुंक्ष्व ॥ १० ॥ ननुतर्हि बंधः स्यादित्यतआह कथाइतिद्वाभ्यां सर्वेषुभू
तेषुसंतमेकमीशं यज्ञाधिष्ठातारं मामात्मन्यावेश्य यजस्व तर्हिअनेनैवकर्मणाबंधः स्यात ॥ नेत्याह ॥ योगेनम
य्यर्पणेनकर्मजहिल्वन्यजनयजस्व ११ ॥ किंचभोगेनस्वानुभवेनप्रारब्धंपुण्यंहित्वामुक्तबंधः सन् ॥ लो
कानुग्रहार्थंकीर्तिंचविस्तार्यमांप्राप्स्यसि कृशलेन पुण्याचरणेन पापं हित्वेतिविभीषमात्रंअन्यथा ॥ नस्यारा
ज्येऽप्रवृत्तेः नन्तस्यप्राचीनंपापमस्ति ॥ नेत्युगमेऽन्तरपूर्वार्थयोरश्लेषविनाशौभवतः तद्व्यपदेशादिति

नृसिंहउवाच ॥ ॥ नैकांतिनोमेमयिजात्विहाशिषआशासतेऽमुत्रचयेभवद्विधाः ॥ अथापिमन्वंत
रमेतदत्रदैत्येश्वराणामनुभुंक्ष्वभोगान् ॥ १० ॥ कथामदीयाजुषमाणः प्रियास्त्वमावेश्यमामा
त्मनिसंतमेकं ॥ सर्वेषुभूतेष्वधियज्ञमीशं यजस्वयोगेनचकर्महिन्वन् ॥ ११ ॥ भोगेनपुण्यंकुश
लेनपापंकलेवरंकालजवेनहित्वा ॥ कीर्तिंविशुद्धांसुरलोकगीतांवितायमामेष्यसिमुक्तबं
धः ॥ १२ ॥ यएतत्कीर्तयेन्मह्यंत्वयागीतमिदंनरः ॥ त्वांचमांचस्मरन्कालेकर्मबंधात्प्रमुच्यते ॥ १३
प्रह्लादउवाच ॥ ॥ वरंवरयएतत्तेवरदेशान्महेश्वर ॥ यदनिंदत्पितामेत्वामविद्वांस्तेजऐश्वरं
२४

त्यायात ॥ ततस्तत्कृतउद्धृतेविक्षुब्धतइतिश्रुतेश्च ॥ नचेदंप्रारब्धपापाभिप्रायं ॥ तस्यभोगेनैवक्षयात
कुशलेनहित्वेति ॥ वचनानुपपत्तेः ॥ नत्वसावविद्वानितिवाच्यं ॥ भगवतैवकृतार्थत्वस्यानेनतवत्वमा
णत्वात ॥ अतएवयोगेनकर्महिन्वन्नितीदमपिलोकसंग्रहार्थंकर्मणिप्रवर्तितस्यानुद्वेगमात्रायेति
सर्वमनवद्यम ॥ १२ ॥ किंचयइति ॥ त्वांचमांचइदंमत्त्वरितंचस्मरन् ॥ एतत्स्तोत्रंयः कीर्तयेत्सोपिकर्म
बंधाद्विमुच्यतेकुतः तवबंधशंकेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ईश्वरात्ताप्राप्तकर्माधिकारः सन्पितुर्निष्कृतिंप्रार्थयते

त्रिभिर्वरैर्वरणीयमेतदपरंहरणेतेततः २४ ॥

राम॰
४५

विद्धामर्षेण क्रोधेनाशयो यस्य ॥१५॥ तेऽपांगेन संदृष्टः अतः एतस्मात्पापाद्विभोः कृपणवत्सल कार्पण्येन प्रार्थयेदि-
त्यर्थः ॥१६॥ यद्यपि कश्यपो मरीचिर्ब्रह्मा चेति तेन त्रिपितृः त्रय एव पूर्वजाः तथापि त्रिःसप्तभिः सहेति प्राक्कल्प-
गतपित्राभिप्रायेणोक्तं ॥१७॥ यद्यस्मात्सम्यगुत्तम आचारो येषां ते कीकटा अपि देशाः तत्तुल्या वंश्या अपि पूय-
ते शुद्धा भवंति ॥१८॥ ननु त्वद्भक्तानामयं महिमा तेन पित्रा अहं द्वेष्टा न भवामीति चेत् तत्राह सर्वात्मनेति
द्वाभ्यां मद्भावेन मद्भक्त्या विगता स्पृहा येषां ॥१९॥ त्वामनुगता ये केचित्पुरुषाः तेऽप्येवं लक्षणाः संतो म-

विद्धामर्षाशयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुं ॥ भ्रातृहेति मृषादृष्टिः त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥१५॥ तस्मा-
त्पिता मे पूयेत दुरन्ताद्दुस्तरादघात् ॥ पूतस्तेऽपांगसंदृष्टः तदा कृपणवत्सल ॥१६॥ श्रीभगवान् ॥
त्रिःसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ ॥ यत्साधोऽस्य कुले जातो भवान्वै कुलपावनः ॥१७॥ यत्र यत्र
च मद्भक्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ॥ साधवः समुदाचाराः ते पूयन्तेऽपि कीकटाः ॥१८॥ सर्वात्मना न
हिंसन्ति भूतग्रामेषु किंचन ॥ उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावविगतस्पृहाः ॥१९॥ भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्ताः
त्वामनुव्रताः ॥ भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ॥२०॥ कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्व-
शः ॥ मदंगस्पर्शनेनांग लोकान्यास्यति सुप्रजाः ॥२१॥ पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥
मय्यावेश्य मनस्तात कुरु कर्माणि मत्परः ॥२२॥ नारदः ॥ प्रह्लादोऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्सांपराय-
िकं ॥ यथाह भगवान्राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्तमैः ॥२३॥ प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिं ॥ स्तु-
त्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः ॥२४॥ ब्रह्मोवाच ॥ देवदेवाखिलाध्यक्ष भूतभावन
पूर्वज ॥ दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकसंतापनोऽसुरः ॥२५॥ योऽसौ लब्धवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभिः त-

द्भक्ता भवंति अतो भवान् मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् उपमानं सर्वश्रेष्ठः इत्यर्थः ॥२०॥ मदंगस्पर्श-
नेन सर्वशः पूतस्य ते पितुः पापं पूर्वमेव नास्ति केवलं पुत्रत्वान्निःशेषं प्रेतकार्याणि कुरु ॥२१॥ वेदवादिभिरुक्त-
मनतिक्रम्य मत्परः मत्कर्माणि कुरु ॥२२॥ सृष्टान्येतानि मम सृष्टिभिर्मायासृष्टैः भूतैः समस्तात्त्रिगमा-
दृशमानित्यर्थः ॥ अहन्तुं हतवान् स त्वया हतः ॥ ॥ २६ रामायनमः ॥ ॥ ॥

भागवतस्कं ७ ॥

श्रीमद्भागवत

श्री॰ भाग॰ सं॰ टी॰ ७९

एतद्दिष्टात्ममिनः सम्यक् समाप्तः ॥ २० ॥ सर्वतः संग्रामान्तर्गोष्ठं तत्केवं वरस्त्वयानप्रदेयः कृतो निसर्गः स्वभावो विशेषा
श्रुत्वेतेतीवं ॥ २५ ॥ योऽसौ पालरं तवक्रयोर्द्विषतोः ॥ श्रीकृष्ण ॥ मा उत्पकश्यमिति यत्न दृष्टं तदेववत्योः ॥ पूर्वजन्मकथ

दिष्ट्यात्मत्वतः साधुर्महाभागवतोऽर्भकः ॥ यथाविमोचितो मृत्योर्दिष्ट्यातो समितोऽधुना ॥ २७ ॥ एत
दुपजेऽभगवान् पापतः प्रपन्नात्मनः ॥ सर्वत्र गोष्ठ संग्रामान्तःपोषपि जितोऽसतः ॥ २८ ॥ श्रीनृसिंह उवा
च ॥ मैवं वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसंभव वरः क्रूरनिसर्गाणाम् अहीनाममृतं यथा ॥ २९ ॥ श्री नारद
उवाच ॥ इत्युक्त्वा भगवान् राजंस्ततश्चैवान्तर्दधे हरिः ॥ अदृश्यः सर्वदृश्यभूतः पूजितः परमेष्ठिना ३०
ततः संपूज्य शिरसा ववन्दे परमेष्ठिने ॥ भवं प्रजापतीन्देवान् प्रह्लादो भगवत्कलाः ॥ ३१ ॥ ततः काव्यादि
भिः सार्द्धं मुनिभिः कमलासनः दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरोत्पतिं ॥ ३२ ॥ प्रतिनंद्य ततो देवाः प्र
युज्य परमाशिषः ॥ स्वधामानि ययू राजन्ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ॥ ३३ ॥

श्रीकृष्णायनमोनमः ॥ ३३ ॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ ३३ ॥

रामायनमः ॥ ३३ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ३३ ॥ राम॰

नारसिंहरूपपार्षदैत्यमुपसंहरणानि एवमितिसमभिः ॥ ॥ ३३ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥ ॥
॥

राम॰ ७९

दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रशापेनेत्युत्तरस्यानुबंधः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तच्चिंतौ श्रीरामं चिंतयंतौ ॥ ३६ ॥ करूषजो दंतवक्त्रः
हरौ सायुज्यं समीयतुः ॥ ३७ ॥ कृत्स्नविद्वेषादिना एवं कृतं चयत् पुनः पापं तत् ध्यानेन तदात्मनः संतो जहुः
तदात्मत्वे दृष्टांतः कीटः पेशस्कृतो ध्यानेन यद्वत् तदात्मा भवतीति ॥ ३८ ॥ अभिदा भेददर्शनशून्यत्वया श्री
हरेः सात्म्यं सारूप्यं ॥ ४० ॥ प्रह्लादचरितार्थमुपसंहरति एवेति वत्स्यभिः अवतारैः श्रीनृसिंहरूपः तस्य क
पर्वतौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः ॥ हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥ ३४ ॥ पु
नश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः ॥ कुंभकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥ ३५ ॥ शयाना
पुधि नौ [illegible] निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः ॥ तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३६ ॥ ताविहाथ
पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ ॥ हरौ वैरानुबंधेन पश्यतस्ते समीयतुः ॥ ३७ ॥ एनः पूर्वकृतं यत्त
द्राजानः कृष्णवैरिणः ॥ जहुस्त्वंते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ॥ ३८ ॥ यथा यथा भग
वतो भक्त्या परमयाभिदा ॥ नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तच्चिंतया ययुः ॥ ३९ ॥ आख्यातं सर्व
मेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ॥ दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषां ॥ ४० ॥ एषा ब्रह्मण्यदे
वस्य कृष्णस्य च महात्मनः ॥ अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ॥ ४१ ॥ प्रह्लादस्यानुच
रितं महाभागवतस्य च ॥ भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः ॥ ४२ ॥ सर्गस्थित्यप्यये
शस्य गुणकर्मानुवर्णनं ॥ परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् ॥ ४३ ॥ धर्मो भागवता
नां च भगवान्येन गम्यते ॥ आख्यानेस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषतः ॥ ४४ ॥ य एतत्पुण्य
माख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितं ॥ कीर्तयेत् श्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ॥ ४५ ॥ ॥ ॥
ख्यानं आख्यानेति शेषः ॥ ४१ ॥ प्रह्लादस्य चरितमित्यादेः समाम्नातमिति तृतीयेनान्वयः ॥ अस्येत्यनेनो
क्तं सर्गस्थित्यप्ययानामीशस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त्वं अनेन कृतं हरेर्गुणकर्मानुवर्णनं चेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ परा
वरेषां देवदैत्यानां यानि स्थानानि तेषां व्यत्ययो विपर्यासः ॥ ४३ ॥ आध्यात्मिकं आत्मनात्मविवेका
दि ॥ ४४ ॥ एतत् श्रवणादिफलमाह ॥ य इति द्वाभ्यां एतत् श्रुत्वा यः कीर्तयेत् ॥ ४५ ॥ ॥ राम ॥

कृथा ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री. भा. ग. स. टी. ७

एतेनयत्नां मृगेंद्रस्य लीलां तामेवाह ॥ दैत्येंद्रस्य यूथपानां च वधं यः श्रुत्वा सस्य तेन पुण्यमनुभावप्रभावमति
निर्भयं वा लोके वैकुंठं ॥ ४६ ॥ अहो प्रह्लादस्य भाग्यं येन देवो दृष्टः वयं तु मंदभाग्या इति विषीदंतं प्रत्याह
यूयमिति त्रिभिः येषां युष्माकं गृहान् मुनयोऽभियंति सर्वतः समायांति तत्कस्य हेतोः एषु गृहेषु नराकारं गू
ढं सत् श्रीकृष्णाख्यं परं ब्रह्म साक्षादावसतीति ॥ ४७ ॥ ननु कृष्णोऽस्माकं मातुलेयः कथं ब्रह्मेत्युच्यते तत्रा
ह स वा इति सोऽयं ब्रह्मैव कथंभूतः महद्भिर्विमृग्यं यत्कैवल्यं निर्वाणसुखं निरुपाधिः परमानंदः तदनु
भूतिरूपः वः युष्माकं केवलं प्रियः सुहृदित्यादिरूपो भवति विधिकृत् आज्ञानुवर्ती ॥ ४८ ॥ ननु परं ब्रह्म

एतद्य आदिपुरुषस्य मृगेंद्रलीलां दैत्येंद्रयूथपवधं प्रयतः पठेत ॥ दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवर
स्य पुण्यं श्रुत्वानुभावमकुतोभयमेति लोकं ॥ ४६ ॥ यूयं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुना
ना मुनयोऽभियंति ॥ येषां गृहानावसतीति साक्षात् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिंगं ॥ ४७ ॥ स वा अ
यं ब्रह्म महद्विमृग्यकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ॥ प्रियः सुहृद्वः खलु मातुलेय आत्मा
र्हणीयो विधिकृद्गुरुश्च ॥ ४८ ॥ न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितं
मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीद तामेष स सात्वतां पतिः ॥ ४९ ॥ ॥ राम ॥ ॥

चेत् कथं युष्मत्सहवासी स्फुरति कथं वा धर्माद्यावरणं तस्येत्यत आह न यस्य स्वरूपं तत्त्वं भवादिभिरपि धि
या स्वबुद्ध्या वस्तुतया इदमित्थमिति साक्षान्नोपवर्णितं स युष्माकं स्वयमेव प्रसन्नोऽस्माकं तु मौनादिसा
धनैः तत्प्रसादः प्रार्थनीय एवेत्याह मौनेनेति स एष सात्वतां पतिः नः प्रसीदतु न हि प्रह्लादस्य गृहे परं
ब्रह्म वसति न वा तद्दर्शनाय मुनयः तद्गृहानभियांति न वा तस्य मातुलेयादिरूपेणावर्तते न च स्वयमेव
प्रसन्नः अतो यूयमेव ततोऽस्मत्तोऽपि भूरिभागा इति भावः ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

राम ६७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न ॥ मोऽहं कं वै त्रिपुरमेदारिकं ॥ श्रीरुद्रः कृतवान्सर्व भूतईश्वरो यस्ततं नैन जानातीति कथमित्यपि तापो न स्मा
पितं न्मासहसत्प्यादेवा मो प्रभावो न केवलं स्यो निबन्ध माख्यानमनुपहित्यति सुपपृष्ठ इति ॥ राजा युधिष्ठिर उवाच ॥ जग
दीश्वानुरे वृषस्य कीर्तिकास्मिन्कर्म गीतमयोऽकृतवान् ॥ ५५ ॥ येनेन श्रीकृष्णेनोपवृंहितैः सेवाहितैः ॥ ५२ ॥ रमेशं वै योषा
वायसी वेति निस्वः पुरो निर्मायत तेभ्यो ददाविति शोषः उलहृ्यावपायसंयोगो गमनागमने यासोऽडर्विनकायपि

मण्षम वाग्राजन्ख्यातनो द्विहतेयशाः ॥ पुत्रारूढ़सादेवसमपयेनानेन समायिना ॥ ५१ ॥ राजोवाच ॥ क
स्मिन्कर्मणि देवमसमयो हन्तुजगदीशितः ॥ यथा चोपविकीर्तितः कृष्णेनानेन कथ्यतां ॥ ५५ ॥ नारद उवा
च ॥ निर्जिता सुरसुरा दैवयुधानेनोपवृंहितैः ॥ मयिनापरमां पुमयुशरणमायपुः ॥ ५२ ॥ मुनिर्माय
पुरा स्निस्वाहस्रीशो यायसी विभुः ॥ उलहृ्यापायसंयोगाडर्विनकायपरिछदाः ॥ ५३ ॥ तामिस्तेसमसेना
न्यालोकास्त्रीन्सेश्वरान्नृप ॥ स्मरन्तो नाशयो वक्रुः पूर्ववैरमलाह्निता ॥ ५४ ॥ ततस्ते सेश्वरा लोकाउपा
मंत्र्य सर्वं विभो ॥ त्राहि नस्तावकान्देव विनष्टान्त्रिपुरालयैः ॥ ५५ ॥ अथानुगृह्य भगवान्माभैष्टेति सुरा
न्प्रभुः ॥ शरं धनुषि संधाय पुरेष्वस्त्रं व्यमुंचत ॥ ५६ ॥ ततोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमंडलात् य
था मयूखसंदोहा नाहृश्यन्त पुरो यतः ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ राम

चरायाम्स ॥ ५३ ॥ असुराणामिसेनान्यः सेनापतयः पूर्ववैरं स्मरंतः ॥ ५७ ॥ अस्त्रमग्निमंत्रितं शस्त्रं पुरेषु विमुंचिन
पुद ॥ ततः शरान्सूर्यमंडलान्मयूखसंदोहाः शरमिमम्बद्धाहृक्ष्वपुतः येभ्यः ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीरामायन
मोनमः ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ ॥ ५७ ॥ ॥

च ९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भाग॰ सटी॰ ४८

क्कूपरसे ॥ स्वयं निर्मितकूपामृते ॥ ५८ ॥ वज्रसाराः वज्रवत् ॥ दुर्धर्षाः ॥ महौजसो महाबलाः मेघदलनाः मेघभेदिनो विद्युद्द्-
या ॥ वह्नयश्च ॥ ५९ ॥ ६० कालेमध्याह्ने ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ आत्मनोऽन्यस्य वा द्वयोरपि वा ॥ दैवेन दिष्टमुपकल्पितं ॥ अपोहितुं परिहर्तुं

तैः स्पृष्टा व्यसवः सर्वे निपेतुः स्मपुरौकसः ॥ तान्नानीय महायोगी मयः कूपरसेऽक्षिपत् ॥ ५८ ॥ सिद्धामृतरस-
स्पृष्टा वज्रसारा महौजसः ॥ उत्तस्थुर्मेघदलना वैद्युता इव वह्नयः ॥ ५९ ॥ विलोक्य भग्नसंकल्पं विमनस्कं वृष-
ध्वजं ॥ तदायं भगवान् विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ॥ ६० ॥ वत्स आसीत्तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः ॥ प्रवि-
श्य त्रिपुरं काले रसकूपामृतं पपौ ॥ ते सुरा अपि पश्यन्तो न न्यषेधन् विमोहिताः ॥ ६१ ॥ तद्विज्ञाय महायोगी
रसपालानिदं जगौ ॥ स्वयं विशोकः शोकार्तान् स्मरन् दैवगतिं च ताम् ॥ ६२ ॥ देवोऽसुरो नरोऽन्यो वा नेश्वरो नृ ८
ऽस्तीह कश्चन ॥ आत्मनोऽन्यस्य वा दिष्टं दैवेनापोहितुं द्वयोः ॥ ६३ ॥ अथासौ शक्तिभिः स्वाभिः शंभोः
प्राधानिकं व्यधात् ॥ धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभिः ॥ ६४ ॥ रथं सूतं ध्वजं वाहान् धनुर्वर्म-
शरादि यत् ॥ सन्नद्धो रथमास्थाय शरं धनुरुपाददे ॥ ६५ ॥ शरं धनुषि संधाय मुहूर्तेऽभिजितीश्वरः
ददाह तेन दुर्भेद्यान् हरोऽथ त्रिपुरान्नृप ॥ ६६ ॥ ॥

हृत्कश्चिदपीश्वरः ॥ समर्थो नास्ति ॥ ६३ ॥ असौ श्रीकृष्णः ॥ प्रधनं संग्रामः ॥ तत्साधनं ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अभि-
जिति ॥ मध्याह्ने ६६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ४८

विमानशतानि संकल्पानि संकीर्णानि येषां ते देवादयः ६७ ॥ ६८ आदितस्त्रिभिः स्कंधार्थो निगमयति ए
वंविधानीति नृलोके नराकारमात्मनो विडंबमानस्य सम्यक्कुर्वतः ७० ॥ इति भावार्थदीपिकायां सप्तमस्कं मुखा २
धे दशमोऽध्यायः १० एकादशेन्त्र धर्माः साधारणाः प्रवर्णिताः । विशेषेण च वर्णानां स्त्रीणामंत्ययोषितां
नरदेवं रसाभिः सानंदभक्तियोगाद्वरीरितौ अथ पंचभिरध्यायैः कर्मयोगोऽनुवर्ण्यते २ दैत्यपतेः प्रह्लादस्य

दिविदुंदुभयो नेदुर्विमानशतसंकुलाः देवर्षिपितृसिद्धेशा जयेति कुसुमोत्करैः ६७ अवाकिरन्
जगुर्हृष्टा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ६८ एवं दग्ध्वा पुराणि त्रीणि भगवान् पुरहा नृप ब्रह्मादिभिः स्तू
यमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत ६९ एवंविधान्यस्य हरेः स्वमायया विडंबमानस्य नृलोकमात्मनः
वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान्पुनानान्यपरं वदामि किं ७० इति श्रीभागवते सप्तमस्कं
धे दशमोऽध्यायः ॥ श्रीशुकः ॥ श्रुत्वेहितं साधुसभासभाजितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः ॥
युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदा युतः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयंभुवः १ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् श्रो
तुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनं वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विंदते परं २ भवान् प्रजापतेः साक्षा
दात्मजः परमेष्ठिनः सुतानां संमतो ब्रह्मन् तपोयोगसमाधिभिः ॥ ३ ॥ श्रीरामाय नमः

साधूनां सभा साधुसभा सभाजितं सत्कृतं ईहितं चरितं श्रुत्वा पुनर्नारदं पप्रच्छ कथंभूतस्य ईहितं महत्तमानामग्र
ण्यः मुख्यस्य तत्र हेतुः उरुक्रमे आत्मा मनो यस्य १ श्रवणेच्छायां हेतुः यत्तस्मात् धर्मात् अनुष्ठिता
त् परं ज्ञानं भक्तिं च विंदति ॥ २ ॥ श्रीरामाय नमः ॥ ३ ॥ रामाय नमः ॥ ३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५२

श्री० भा० स० टी० ७२

वेदस्मृतिकारैर्धर्मं उक्तं एव तन्नाह ॥ नारायणपरा इति ॥ ४ ॥ अजाय श्रीनारायणाय ॥ नत्वैवं मुखाच्छ्रुतं ५
तन्मुखवादात्मनः श्रवणं संभावयन् ॥ विशिनष्टि य इति ॥ ६ ॥ प्रथमं तावद्धर्मे प्रमाणमाह ॥ धर्ममिति धर्मस्य मू
लं प्रमाणं स्मृतं च स्मृतिः तद्विदां वेदविदां येन चात्मनः प्रसीदति तुष्यति ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः श्रुतिः स्मृतिः
सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति मनुश्च वेदोऽखिलो धर्म

खा२

नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः ॥ करुणाः साधवः शान्तास्त्वद्विधा न तथापरे ॥ ४ ॥ नारद उवाच
नत्वा भगवतेऽजाय लोकानां धर्मसेतवे ॥ वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतं ॥ ५ ॥ योऽवतीर्यात्मनोंऽशे
न दाक्षायण्यां तु धर्मतः ॥ लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ॥ ६ ॥ धर्ममूलं हि भगवान्सर्व
वेदमयो हरिः ॥ स्मृतं च तद्विदां राजन्येन चात्मा प्रसीदति ॥ ७ ॥ सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः
७२ अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवं ॥ ८ ॥ संतोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः नृणां वि
पर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥ ९ ॥ ॥ श्रीरामाय नमः ॥ ९ ॥

मूलं स्मृतिशीले च तद्विदां आचारश्चैव साधूनां आत्मनस्तुष्टिरेव चेति ॥ ७ ॥ न केवलं वर्णाश्रमसाधारणधर्ममाह
सत्यमिति त्रिंशद्भिः तपः एकादश्युपवासादि ॥ ईक्षा युक्तायुक्तविवेकः शमो मनसः संयमः दमो बाह्येन्द्रियाणां त्या
गो दानं स्वाध्यायो यथोचितवाचः ८ संतोषो दैवलब्धेनालं बुद्धिः समदृक् शमदृक् तासेवा ग्राम्येहोपरमः अप्रवृत्तकर्म
भ्यो निवृत्तिः विपर्ययेहेक्षा निष्फलक्रियाणां मीहमाणे मौनं वृथाप्रलापनिवृत्तिः आत्मविमर्शनं देहादिभ्यो विवे

॥ ७ ॥

राम ७२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रामेनिरेवतेनिचवुद्धिः ॥१॥ अथश्रीकृष्णस्यश्रवणादयोनवधासुखप्रार्चनं ॥ एवंत्रिंशल्लक्षणवान् ॥२॥ इदानींवर्णाश्र
मानुकूलंद्विजानांलक्षणमाह ॥ संस्काराममंत्रवंतोगर्भाधानादयोयस्मिन्नविछिन्नाःसद्विजः ॥ यद्यपिशूद्रस्यापिसंस्कारा
विवाहेरमंति द्विजत्वंस्यात् आह ॥ अजोब्रह्मायमेवंभूतसंस्कारयुक्तंजगादसद्विजः ॥ शूद्रेतुनमंत्रवत्संस्कारायु
क्तंजगादनचोपनयनवत्त्वमनेनोनामैषद्विजः ॥ तथाचस्मृतिः ॥ विवाहमात्रंसंस्कारंशूद्रोपिलभतांसदानकेनचिन्मम
रजकछेदसमान प्रजाय तिरिति श्रुतिसृणांपथ्याचालक्षणमहरजन त्रिष्टुभाराजन्यंजगत्यावैश्यंनकेनचिच्छूद्रमि

अन्नाद्यादेःसंविभागोभूतेभ्यश्चयथार्हतः ॥ तेष्वात्मदेवताबुद्धिःसुतरांनृषुपांडव ॥१॥ श्रवणंकीर्तनंचास्य
स्मरणंमहतांगतेः ॥ सेवेज्यावनतिर्दास्यंसख्यमात्मसमर्पणं ॥१॥ नृणामयंपरोधर्मःसर्वेषांसमुदाहृतः
त्रिंशल्लक्षणवान्राजन्सर्वात्मायेनतुष्यति ॥२॥ संस्कारायत्राविछिन्नाःसद्विजोजोजगादयं ॥ इज्याध्य
यनदानानिविहितानिद्विजन्मनांजन्मकर्मावदातानांक्रियाश्चाश्रमचोदिताः ॥ ॥३॥ रामः ॥

ति ॥ अनेनोविवाहस्याभिषिक्तसंस्कारस्यानावश्यकत्वात् उपनयनस्यतुसर्वस्याभिषेधात्तत्तस्याद्विजत्वंइत्यर्थः ॥ या
गोनेवैदिकादयस्तुनिगर्भाधानादयइत्यर्थः ॥ त्रैवर्णिकानामावश्यकान्धर्मानाह ॥ इज्येतिजन्मनाविशुद्धेनकुलेन
कर्मणाच ॥ आचारेणअवदातानांअशुद्धानांउत्कुलानांउदाचाराणांचैतानिविहितानीत्यर्थः ॥ तत्तस्यवर्णाश्रमवि
हिताक्रियाश्चशूद्रस्यवर्णधर्माएव ॥ आश्रमभेदकृतविशेषाभावात् ॥ ॥३॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री. भागु. मं.टी. ५.

ब्राह्मणादीनांवर्णानामपिह्यान्निर्पाष्टिमोनाहविप्रस्येतिस्मृ ईः समभिः विप्रस्यषट्कर्माणिविहितानीत
नुषंगः तत्र त्रयाध्यापनप्रतिग्रहस्य जीविकायथाह मनुः षण्णांतुकर्मणामस्य त्रीणिकर्माणिजीविका याजना
ध्यापनेचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहः इति ॥ अत्रयस्तु त्रितयस्य प्रतिग्रहस्तितिरिक्तयाजनमध्यापनेवापयनुजानाति
वदत्यतिवानेन तरमेव कृच्छ्रे ते राजन्यामिति ॥ स्मृयते वस्य स्वपातिकेकेयप्रभृतीनांक्षत्रियाणामुपदेशकत्वादिप्रजापा
लनेधिकृतस्य क्षत्रियस्य हस्मं न पाहयाजत्वंतिस्रादिशहेनंदंडशुल्कादि ॥८॥ वार्ताकृषिवाणिज्यादिलक्ष

विप्रस्याध्ययनादीनिषट्कर्मास्यांप्रतिग्रहः ॥ राज्ञो हि क्षत्रः प्रजागोप्तृ रविप्राह्नाकरादिभिः ॥७॥ वैश्यस्य
स्य वार्ता हि तेषु तेनैव समकुलानुगाः ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा हि तेषु स्वामिनो भवेत् ॥५॥ वार्ताविविधा
शालीनयायवृत्तिशिलोञ्छनेर्विप्रहत्तिस्ववर्तु इयंश्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥९॥ जघन्यो नोत्तमां हि त्रिमनापदि
भजेद्वराः ऋते राजन्यमापत्सु सर्वेषामपि सर्वशः ॥ ॥ ९ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥ ९ ॥ रामायनमः

णाहात्रियंसमः ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वित्तास्वामिनो द्विजस्य तु शुश्रूषो हि तेषु भवेत् ॥५॥ विप्रस्य सुरव्यानुकल्प
भेदेन हि वृत्तं नराणां विविधा कृष्यादिरूपा शालीनयायावरवि नेवमात्मनयावितेयायावरं मन्यते धान्यया च्ञा
शिलेशालिते त्वारीस्वामित्व कणशीदानेउत्खले आपणादिपतितकणोपादानं शिलोञ्छनं द्वयमेकृत्य
वर्त्तं तु ज्ञेयसी उत्तमा ॥६॥ हन्निषेववावस्थारशीयन्ध्राप द्वजीराहजघन्यो नीचः उत्तमां स्वाध्या
पनादिरूपां ऋते राजन्यां क्षत्रियस्य प्रतिग्रहादन्यो भजेत ॥ ॥ ९ ॥ ॥ श्रीरामायनमः

की २ राम. ५.

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वर्तविधां पूर्वोक्तां विप्रवृत्तिमितरेभ्योपि दर्शयन्नाह ॥ ऋतामृताभ्यामिति ॥ १८ ॥ श्लोकं व्याचष्टे ऋतमिति ॥ १९ ॥ तयो
स्तद्वर्जने हेतुमाह । सर्ववेदमय इति ॥ २० ॥ वर्णानामभिव्यंजकरूपान् धर्मानाह शम इति चतुर्भिः अ
च्युतात्मत्वं श्रीविष्णुपरत्वं ॥ २१ ॥ शौर्यं युद्धोत्साहः वीर्यं प्रभावः तेजः प्रागल्भ्यं ॥ २२ ॥ २३ ॥ अमंत्रयज्ञः नम
स्कारेणैव पंचयज्ञानुष्ठानं तथाच याज्ञवल्क्यः । नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेदिति २४ स्त्री

ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ॥ सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथंचन ॥ १८ ॥ ऋत
मुंछशिलं प्रोक्तममृतं यदयाचितं ॥ मृतं तु नित्ययाच्ञा स्यात्प्रमृतं कर्षणं स्मृतं ॥ १९ ॥ सत्यानृ
तं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नीचसेवनं ॥ १९ ॥ वर्जयेत्तां सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सितां ॥ सर्ववेदमयो
विप्रः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २० ॥ शमो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षांतिरार्जवं ॥ ज्ञानं दयाच्युतात्म
त्वं सत्यं च ब्रह्मलक्षणं ॥ २१ ॥ शौर्यं वीर्यं धृतिस्तेजः त्याग आत्मजयः क्षमा ॥ ब्रह्मण्यता प्रसा
दश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणं ॥ २२ ॥ देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणं ॥ आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं
नैपुण्यं वैश्यलक्षणम् ॥ २३ ॥ शूद्रस्य संनतिः शौचं सेवा स्वामिन्यमायया ॥ अमंत्रयज्ञो ह्यस्ते
यं सत्यं गोविप्ररक्षणं ॥ २४ ॥ स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता ॥ तद्बंधुष्वनुवृत्तिश्च
नित्यं तद्व्रतधारणं ॥ २५ ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां गृहमंडलवर्तनैः ॥ स्वयं च मंडिता नित्यं परि
मृष्टपरिच्छदा ॥ २६ ॥ कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च ॥ वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा का
ले काले भजेत्पतिं ॥ २७ ॥

धर्मानाह ॥ स्त्रीणामिति पंचभिः पतिरेव देवो यासां तस्य पत्युः शुश्रूषा तदनुकूलता च तस्य यद्व्रतं नि
यमः तस्य धारणं एतद्व्रतत्वं पतिव्रतानां लक्षणं धर्मश्च ॥ २५ ॥ किंच संमार्जनोपलेपाभ्यामित्यादेः
पतिं भजेदित्यन्तेनान्वयः परिमृष्टा उज्ज्वला आदिना निर्मलीकृता ॥ ॥ । २६ । ॥ । ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भा॰ म॰ स॰ टी॰ ५१

किंचसंतुष्टायथालाभेनतावन्मात्रभोगेप्यलोलुपादक्षाअनलसाप्रियासत्याचवाग्यस्याः सर्वत्रापिअप्रम
त्ताअवहिताअपतितंमहापातकशून्यंयथाहयाज्ञवल्क्यः आशुद्धेः संप्रतीक्ष्योहिमहापातकदूषितइति
२८ ॥ तत्परासतीभजेत ॥ श्रीरिवहर्यात्मनापत्यासह ॥ २९ ॥ प्रतिलोमानुलोमजानांवृत्तिमाहवृत्तिरि
ति ॥ तत्तत्कुलकृताकुलपरंपराप्राप्तमपिचौर्यहिंसादिकंचनिषेधयति ॥ अपापानामचौराणांचेतितत्र
प्रदर्शनार्थंकेचित्प्रतिलोमजविशेषानाह ॥ अंत्यजेति ॥ रजकः चर्मकारश्चनटोबुरुडएवचकैवर्तमे

संतुष्टालोलुपादक्षाधर्मज्ञाप्रियसत्यवाक् ॥ अप्रमत्ताशुचिःस्निग्धापतिंत्वपतितंभजेत् ॥ २८
यापतिंहरिभावेनभजेत्श्रीरिवतत्परा ॥ हर्यात्मनाहरेर्लोकेपत्याश्रीरिवमोदते ॥ २९ ॥ वृत्तिः
संकरजातीनांतत्तत्कुलकृताभवेत् ॥ अचौराणामपापानामंत्यजांतेवसायिनां ॥ ३० ॥ प्रायः
स्वभावविहितोनृणांधर्मोयुगेयुगे ॥ वेददृग्भिःस्मृतोराजन्प्रेत्यचेहचशर्मकृत् ॥ ३१ ॥ वृत्
त्यास्वभावकृतयावर्तमानःस्वकर्मकृत् ॥ हित्वास्वभावजंकर्मशनैर्निर्गुणतामियात् ॥ ३२

दभिल्लाश्चसप्तैतेअंत्यजाः स्मृताः अंतेवसायिनस्तुचांडालपुक्कसमातंगदासादयः तेषांपरंपराप्राप्तैव
व॰ वृत्तिर्निर्णेजनादिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ श्रेष्ठादपिपरधर्मात्त्रिगुणोपिस्वधर्मएवश्रेयानित्याह ॥ प्रायइति
स्वभावेनसत्वादिप्रकृत्याविहितोधर्मः ॥ शर्मकृत्सुखहेतुः स्मृतः कैर्वेदएवदृक्चक्षुर्येषांतैः ॥ भ
गवताप्युक्तं ॥ श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितादिति ॥ ३१ ॥ ननुस्वाभाविकस्यकर्मणोबंध
हेतुत्वात् ॥ कथंसुखहेतुत्वंतत्राह ॥ वृत्त्येति ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥

राम॰ ५१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुकाम्यानिकर्माणिकुर्वतस्तत्फलोपभोगात्परमस्यकृष्णेनैर्गुण्यंस्यात् । तदुक्तंप्रह्लादेनतैरुपस्थ्यजैर्हे
वहुमन्यमानः कथंविरज्येतदुरन्तमोहइत्यादि तत्राधिकारभेदेनव्यवस्थासदृष्टांतमाह । उप्यमान
इति द्वाभ्यां पुनः सूत्यैसस्यकरणाय ॥ ३२ ॥ कामाशयः कामैरनेकवासनारूपेणयस्मिन् तत्तदुक्तंसकृद्वासना
विशिष्टस्यसकृदेवकामत्यागासंभवाद्धेतोरुक्तनियमेनबहुशः कामान्भुंजानस्यैवनित्यनैमित्तिकैर्विशुद्ध
चेतसः । तद्दोषदर्शनेनयथातिसौभरिप्रभृतीनामिवशनैर्विरागोभवति ॥ यथासवीर्यंक्षेत्रंशनैर्निर्वी

उप्यमानेमुहुः क्षेत्रेस्वयंनिर्वीर्यतामियात् ॥ नकल्पतेपुनः सूत्याउप्तंबीजंचनश्यति ॥ ३३ ॥
एवंकामाशयंचित्तंकामानामतिसेवया ॥ विरज्येतयथाराजन्नग्निवत्कामबिंदुभिः ॥ ३४ ॥
यस्ययल्लक्षणंप्रोक्तंपुंसोवर्णाभिव्यंजकं ॥ यदन्यत्रापिदृश्येततत्तेनैवविनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥
इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेएकादशोध्यायः ॥ ॥

र्यंभवतियथाचप्रज्वलितोग्निर्नेहूतबिंदुभिः शाम्यति महताज्येनतुधारेणशाम्यत्येवतद्वत् ॥ प्रह्लादस्य
तस्यकौमारएवनिष्ठंसदुपदेशात्सद्वासनानामधिकारिणांतदुक्तं ॥ नचैवबालानहृषितधियोहंहास
मेतिनेन्द्रियैर्विरतिप्रनः सर्वमनवद्यं ॥ ३४ ॥ शमादिभिरेवब्राह्मणादिव्यवहारोमुख्यः ॥ नजातिमात्रादि
त्याह ॥ यस्येति ॥ यद्यपिअन्यत्रवर्णांतरेपिदृश्येत तद्वर्णांतरंतेनैवलक्षणनिमित्तेनैववर्णेनविनि
र्दिशेत् ॥ नतुजातिनिमित्तेनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांसप्तमस्कंधेएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा० गा० मटी० ५२

द्वादशे वर्णपनेथ मौञ्जब्रह्मचारिवनस्थयोः॥ वर्णानामाश्रमाणां च साधारण्येन कथ्यन॥ वर्णादीनां धर्मा उक्ता
इदानीमाश्रमधर्मा उच्यंते तत्रास्मिन्द्वादशेध्याये ब्रह्मचारिवनस्थयोरसाधारणाः चतुर्णां साधारणाः
चोच्यंते त्रयोदशे यत्नेर्धर्माः॥ चतुर्दशे गृहस्थस्य स्पष्टं चतुर्दशे सर्वधर्मसाधसंग्रहः॥ ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्
गुर्वादीनुपासीत स्वत्ररेणान्वयः॥ १॥ ब्रह्मगायत्रीं जपन् संध्याद्वयमप्युपासीत॥ उभे संध्ये जपतवानभवे-
त॥ सायंप्रातः॥ संध्याकालनिमित्त मौनं कुर्यादित्यर्थः॥२॥ गुरोः स्वरेणैन मेत॥३॥ यथोदितं पालाशादंडो

नारद उवाच॥ ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्दांतो गुरोर्हितं॥ आचरन्दासवच्चैव गुरौ सुदृढसौहृ-
दः॥ १॥ सायंप्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान्॥ संध्ये उभे च यतवाग्जपन्ब्रह्म समाहितः॥२
छंदांसि श्रीयात गुरोराहूतः चेत्तदयंत्रितः॥ उपक्रमेवसाने च चरणौ शिरसा नमेत॥३॥ मेख-
लाजिनवासांसि जटादंडकमंडलून्। बिभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्यथोदितं॥४॥ सायंप्रातः
चरेद्भैक्ष्यं गुरवे तन्निवेदयेत॥ भुंजीत यद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत्क्वचित॥५॥ सुशीलो मितभु-
ग्दक्षः श्रद्दधानो जितेंद्रियः॥ यावदर्थं व्यवहरेत्स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च॥६॥ वर्जयेत्प्रमदागा-
थामगृहस्थो बृहद्व्रतः॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंत्यपि यतेर्मनः॥७॥ केशप्रसादनोन्मर्दस्न-
पनाभ्यंजनादिकं॥ गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिः कारयेन्नात्मनो युवा॥८॥ नन्वग्निः प्रमदा नाम घृतकुं-
भसमः पुमान्॥ सुतामपि रहो जह्यादन्यदा यावदर्थकृत॥९॥ ॥

ब्राह्मस्येत्यादिनियममनतिक्रम्य जटाधारणं तु केशप्रसाधनाभावमात्रे॥४॥५॥ यावदर्थं यथोपयोग-
मेव॥६॥ बृहद्व्रतः ब्रह्मचर्यवान् गृहस्थव्यतिरिक्तः॥ सर्वामपि गाथामपि वर्जयेत्॥ तत्र हेतुः॥ इंद्रियाणि
बलवंति संयतस्यापि मनो हरंतीति॥७॥८॥ न कारयेदित्यत्र हेतुः नन्विति रहः॥ एकांते अन्यदा केशप्र-
साधनादिव्यतिरिक्तावसरे अनेकांतावसरे च यावदर्थं तदर्थं न तु कुर्यात॥९॥ ॥

रामः ५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननु मिथ्यात्वादतिक्रमलत्वाच्च स्वयं त्यक्तप्रायं स्यादिजत्वादिति कोयमतिनिर्बंधः तत्राह कल्पयित्वेति
आत्मना स्वरूपसाक्षात्कारेण इदं देहेंद्रियादि आभासमात्रं कल्पयित्वा निश्चित्य यावदसौ जीव ईश्वरः स्वतं
त्रो न भवेत् ॥ तावद्द्वैतं अहं पुमान् ॥ इयं स्त्रीत्यादिभेदो न विरमेत् ततः किमत आह ततो हि द्वैतात् विपर्ययः
गुणाध्यासेन भोग्यताबुद्धिः ॥ अतो जत्वादेव त्यागः ॥ ४ ॥ एवंभूतशील इत्याद्युक्तं गृहस्थस्याविशेषमाह ॥ १
गुरुवृत्तिरिति ॥ १ ॥ अंजनादीनामाभिधानानां द्वैतं ॥ अंजनं शरीरस्य अभ्यंजनं शिरसः स्त्रियं च अवलेखं

कल्पयित्वात्मना यावदाभासमिदमीश्वरः । द्वैतं तावन्न विरमेत्ततो ह्यस्य विपर्ययः ॥ ४ ॥ एतत्सर्वं
गृहस्थस्य समाम्नातं यतेरपि । गुरुवृत्तिर्विकल्पेन गृहस्थस्यर्तुगामिनः ॥ ॥ अंजनाभ्यंजनोन्म-
र्द्दस्त्र्यवलेखामिषं मधु ॥ स्रग्गंधलेपालंकारांस्त्यजेयुर्ये धृतव्रताः ॥ २ ॥ उषित्वैवं गुरुकुले द्विजोऽधी
त्यावबुध्य च । त्रयीं सांगोपनिषदं यावदर्थं यथाबलं ॥ ३ ॥ दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः
गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् ॥ ४ ॥ अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोक्षजम् ॥ भूतैः स्व
धामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् ॥ ५ ॥ ॥

चविस्त्रकर्मस्त्रीणां कुर्यादौ लेखनं वा नवीनत्वेन वा अत्राभ्यंगादिस्वरूपतो निषिध्यते सर्वं तत्कथं विदायदिः
प्राप्तमपि स्त्रीकृतं कं निषिद्धमिति भेदः ॥ २ ॥ अग्रतः शिखादिभिरुपनिषद्भिः सहिता वेदत्रयीमधीत्य अवबु
ध्य च तदर्थं च विचार्य ॥ यावदर्थं स्वाधिकारानुसारेण ॥ ३ ॥ यदीश्वरः शक्तः तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं
दत्त्वा पृथगधिकारे गृहस्थाद्याश्रमं स्वीकुर्यात् तत्रैव वा वसेत् नैष्ठिकः स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥ स्वधामभिः स्वा
श्रयभूतैर्जीवैः ॥ सहतन्नियंतृतया ॥ ५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा. स.
सटी.
पत्र

वसन्नेवमाचरन्विदितं विज्ञानं विज्ञेयं येन सः ॥ १७ ॥ ऋषिलोकं महर्लोकं ॥ १८ ॥ अकृष्टं अकृष्टपच्यं अकालतः
पाककालात्पूर्वमेव निष्पन्नमित्यर्थः ॥ अर्कपक्वं फलादि आहरेत् अश्नीयात् ॥ १९ ॥ वन्यैर्नीवारादिभिः काल-
चोदितान् नित्यान् पुराणं पूर्वसंचितं ॥ २० ॥ हिमादीन् सहेत इति तथा ॥ २१ ॥ केशादीन्मलं चाप्रक्षालनेन
धारयन् ॥ कमंडल्वादींश्च दधत् ॥ २२ ॥ कृच्छ्रतः तपःक्लेशाद्यथा बुद्धिर्न नश्येत्तथा चरेत् ॥ २३ ॥ द्वादशाब्दा

एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही ॥ चरन्विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १७ ॥ वानप्र-
स्थस्य वक्ष्यामि नियमान्मुनिसंमतान् ॥ यानातिष्ठन्मुनिर्गच्छेदृषिलोकमिहाञ्जसा ॥ १८ ॥ न कृष्ट-
पच्यमश्नीयादकृष्टं वाप्यकालतः ॥ अग्निपक्वमथामं वा अर्कपक्वमुताहरेत् ॥ १९ ॥ वन्यैश्चरुपुरो-
डाशान्निर्वपेत्कालचोदितान् ॥ लब्धे नवे नवेऽन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेत् ॥ २० ॥ अग्न्यर्थमेव शरण-
मुटजं वाद्रिकंदरां ॥ श्रयेत हिमवाय्वग्निवर्षार्कातपषाट् स्वयं ॥ २१ ॥ केशरोमनखश्मश्रुमला-
नि जटिलो दधत् ॥ कमंडल्वजिने दंडवल्कलाग्निपरिच्छदान् ॥ २२ ॥ चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा च-
तुरो मुनिः ॥ द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः ॥ २३ ॥ यदाकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जर-
याथवा ॥ आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकम् ॥ २४ ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य संन्यस्य-
स्याहं ममात्मतां कारणेषु न्यसेत्सम्यक्संघातं तु यथार्हतः ॥ २५ ॥

नंतरमपि यदि स्वधर्मानुष्ठाने शक्तिस्तर्हि वन एव वसेत् ॥ यदि तु ज्ञानाभ्यासे योग्यः ॥ तर्हि संन्यसेदित्यु-
त्तराध्याये वक्ष्यति ॥ तदुभयरहितस्य तु यत्कृत्यं तदाह यदा अकल्पः ॥ असमर्थः ॥ आन्वीक्षिक्यां ज्ञानाभ्या-
से ॥ २४ ॥ अनशनादिकमित्युक्तं पूर्वकृत्यमाह ॥ आत्मनीत्यादि यावत्समाप्ति यथार्हतः यथायोग्यं स्व-
कारणेष्वाकाशादिषु संघातं देहं न्यसेत् ॥ प्रविलापयेत् ॥ २५ ॥

रामः
पत्र

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदेवविभज्य दर्शयति खे आकाशे वा निर्दिशेत् तच्छिद्राणि ॥ आत्मवान् धीमान् शेषं अस्थिमांसादिकठिनां
शं ॥ २५ ॥ एवं स्थूलशरीरस्य लयमुक्त्वा लिंगशरीररूपस्याध्यात्मादेर्लयमाह वाचमित्यादिना तत्र पृथ्व्यः
पिंडयोरैक्यं वं लयस्य उक्तत्वात् अध्यात्मादीनां स्वस्वकारणेषु राजसाहंकारादिषु लयो वाच्यः तथापीह तेषां ल
यभावने यमहिनीयात्मप्रतिपत्तिपरेति ॥ पश्चात् कथंचिल्लये भाव्ये देवतानां प्रवर्तकत्वेन प्राधान्यादिंद्रियतद्वि
षययोर्देवतासु लयः कथ्यते एवं क्रमसहितां वाचं अग्नौ न्यसेत् ॥ एवं सर्वत्र पादादानि पादौ वयसि विलो ॥ २६ ॥ स
नादेन शब्देन सह अध्यात्मनि वायौ ॥ अध्यात्ममिति पावे वायावितिज्ञातव्यं ॥ २७ ॥ ज्योतिषि आदित्ये रसंगंधयोः

वायौ निःश्वासं तेजस्यूष्माणमात्मवान् ॥ अप्स्वसृक्श्लेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भवं ॥ २५
वाचमग्नौ सवक्तव्यामिंद्रे शिल्पं करावपि पदानि गत्या वयसि रत्योपस्थं प्रजापतौ ॥ २६ मृत्यौ पायुं वि
सर्गं च यथास्थानं विनिर्दिशेत् दिक्षु श्रोत्रं सनादेन स्पर्शमध्यात्मनि त्वचं ॥ २७ ॥ रूपाणि चक्षुषा राजन्
ज्योतिष्यभिनिवेशयेत् ॥ अप्सु प्रचेतसा जिह्वां घ्रेयैर्घ्राणं क्षितौ न्यसेत् २८ मनो मनोरथैश्चंद्रे बुद्धिं
बोध्यैः कवौ परे कर्माण्यध्यात्मना रुद्रे यदहं ममता क्रिया ॥ सत्वेन चित्तं क्षेत्रज्ञे गुणैर्वैकारिकं परे ॥ २९ ॥

त्विंद्रियाकर्षकत्वेन प्राधान्यविवक्षया देवतासहितस्येंद्रियस्य विषयेण लयमाह ॥ प्रचेतसा सह जिह्वां रसानां अ
प्सु रसरूपासु घ्राणशब्देनाश्विनोरुपलक्षणं अश्विभ्यां सह घ्राणं घ्रेयैर्गंधैरुपलक्षितं नाभ्या क्षितावित्यर्थः ॥ २८
परे कवौ ब्रह्मणि अध्यात्मना अहंकारेण अध्यात्मनामिति पावे कर्माणि अहंकारे चेत्यर्थः ॥ कथंभूते रुद्रे यया अस्मा
दहं ममताद्यर्थिका क्रिया भवति तस्मिन् सत्वेन चेतनया गुणैः गुणकार्यैः प्राणावशिष्टैर्देवैः सह यद्वा सत्वादि
भिर्गुणैः ॥ द्वैतभूतैः वैकारिकं भोक्तृत्वादिविकारवंतं देहं तत्परे निर्विकारे ब्रह्मणि ॥ २९ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भा॰
स॰टी॰
५४

ननु विकारवतः कथं परे लयः स्यात् विकारहेतूनां सर्वोपाधीनां लयद्वारेणेत्याह अप्स्विति अद्भिर्ज्योतिषि तच्च
नभः कूटस्थे अहंकृते तं महति तच्च कूटस्थं महति महत्तत्त्वं तेन तदव्यक्ते प्रधाने तच्चाव्यक्तं अक्षरे परमात्मनि ॥ ३० ॥ इति स
र्वोपाधिलयाद्धेतोः अवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं तं तत्त्वमक्षरं तया ज्ञात्वा अद्वयः सन् विरमेत् दग्धकाष्ठो य
थानलः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां सप्तमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ त्रयोदशे यतिधर्माः साधकस्योच्य

अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदो वायुं नभस्यमुं ॥ कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्तेऽक्षरे च तत् ॥ ३० ॥ इत्य
क्षरतयात्मानं चिन्मात्रमवशेषितं ॥ ज्ञात्वाद्वयोऽथ विरमेद्दग्धयोनिरिवानलः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभा
गवते सप्तमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ नारद उवाच ॥ कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः
ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम् ॥ १ ॥ बिभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परं ॥ त्यक्तं
न लिंगाद्दण्डादेरन्यत्किंचिदनापदि ॥ २ ॥ एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ॥ सर्वभूतसुहृच्छा
न्तो नारायणपरायणः ॥ ३ ॥ पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये ॥ आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सद
सन्मये ॥ ४ ॥ ॥

न्ते सद्धान ॥ अवधूतेतिहासेन सिद्धावस्था च वर्ण्यते ॥ एवं ध्यात्वा अकल्पो अनशनादिकं कुर्यात् ॥ आन्वीक्षि
क्या कल्पस्त्वेवं ध्यात्वा परिव्रज्येति संबंधः ॥ कियद्द्वा त्याज्यं देहव्यतिरिक्तं सर्वमित्याह ॥ मात्रेति तस्य पृथग्भो
नाह ग्रामैकरात्रेति नवभिः ॥ १ ॥ कौपीनमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रं परं केवलमिति वा ॥ अन्यद्दान्त्यक्तमो
ब्योच्चारणात्सर्वमेव ॥ २ ॥ ३ ॥ सदसतः परे कार्यकारणव्यतिरिक्ते ॥ ४ ॥ ॥

राम॰
५४

नत्वात्मानं परं ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरण्यनिर्देशः। न हि बद्धमुक्तयोरैक्यं संभवति तत्राह सुप्तेति सुप्तप्र
द्धितमसाहृतनु मात्मन न त्वं जाग्रत्स्वप्नयो रूढकं विदितिं प्रकाशते संधौ तु न तमो नापि विक्षेपः। अतः तदात्म
दृक्। आत्मानं लक्षीकृत्य स्थितः सन्। आत्मनो गतिं तत्त्वं। अतएव बंधमोक्षं च मायामात्रं पश्यन्। आत्मानं परं
ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः। तदुक्तं योगग्रंथे। निद्रादौ जागरस्यांते यो भाव उपजायते। तं भावं भावयन्नित्यं मु
च्यतेनेन योगवित् इति॥ ५॥ असद्देहस्य प्रभवाप्ययस्य यस्मात्तं कालं॥ ६॥ असच्छास्त्रेषु अनात्मपरेषु जीविकां न

सुप्तप्रबोधयोः संधौ आत्मनो गतिमात्मदृक्। पश्यन् बंधं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः॥ ५॥ ना
भिनंदेद्ध्रुवं मृत्युमध्रुवं वास्य जीवितं। कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययं॥ ६॥ नासच्छास्त्रेषु स
ज्जेत नोपजीवेत जीविकां। वादवादांस्त्यजेत्तर्कान् पक्षं कंचन संश्रयेत॥ ७॥ न शिष्याननुबध्नी
त ग्रंथान्नैवाभ्यसेद्बहून्। न व्याख्यामुपयुंजीत नारंभानारभेत्क्वचित्॥ ८॥ न यतेराश्रमः प्रायो
धर्महेतुर्महात्मनः। शांतस्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत्॥ ९॥

तत्र विद्यादिरूपां वृत्तिं। वादवादान् जल्पवितंडादिनिबंधान्। तर्कान् तर्कमाश्रित्य कंचन पक्षमपि पक्षं निर्बंधेन
न संश्रयेत॥ ७॥ नानुबध्नीत प्रलोभनादिना बालान्नाग्राहयेत्। आरंभान् मठादिव्यापारान्॥ ८॥ परमहंसस्य विशे
षमाह। न यतेराश्रमो धर्मसाध्यः कुथं भूतस्य महात्मनः। तस्य लक्षणं शांतस्येत्यादि प्रायःशब्दस्यायं भावः ज्ञानो
त्पत्तेः प्राङ् नियमार्थं दंडादिलिंगमाश्रित्य संन्यासं प्राप्य आश्रमं चरेत् ज्ञानोत्पत्तेः परं तु यत्नेन ज्ञानेन
वा नियमार्थं दंडादिलिंगमाश्रित्य सम्यक् धर्मं प्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं धारयेद्वा त्यजेद्वा
नियमः। कृत्स्नमलिंग माश्रमस्तनपवस्थः अन्यलदालिंगादिभिः प्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं धारयेद्वा त्यजेदि

॥ ५ ॥ सिद्धा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भा॰ ग॰
स टी॰
५५

तस्यैवतावन्दर्शाश्यीभावेयोगभ्रंशापत्तिहासार्थमाह ॥ नवद्धिर्व्यक्तलिंगयस्याव्यक्तोर्थः प्रयोजनमात्मानुसं-
धानंयस्यसः ॥ मनीष्यपिउन्मत्तवद्बालवच्चकविरपिमूकवदात्मानंनृणांदृष्ट्यादर्शयेत् तेषामुन्मत्ता-
दिरूपंमन्येरन् ॥ तथाचतेनसंवद्देषोनि पातेवाप्राणुसंधानाभावेनेत्यर्थः ॥१०॥ परमहंसधर्ममेवेतिहासे-
नस्फुटयति ॥ अत्रापीतियावदध्यायसमाप्ति ॥ अजगरवृत्तमसुनेस्तु ॥११॥ धरोपस्थेभूपृष्ठेसह्याद्रेःसानौ ।

अव्यक्तलिंगोव्यक्तार्थोमनीष्युन्मत्तबालवत् ॥ कविर्मूकवदात्मानंसदृष्ट्यादर्शयेन्नृणां ॥१०॥
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ प्रह्लादस्यचसंवादंमुनेराजगरस्यच ॥११॥ तंशयानंध-
रोपस्थेकावेर्यांसह्यसानुनि ॥ रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसं ॥१२॥ ददर्शलोकान्विचर-
ल्लोकतत्त्वविवित्सया वृतोमात्यैःकतिपयैःप्रह्लादोभगवत्प्रियः ॥१३॥ कर्मणाकृतिभिर्वा-
चालिंगैर्वर्णाश्रमादिभिः ॥ नविदंतिजनायंवैसोसावितिनवेतिच ॥१४॥ तंनत्वाभ्यर्च्यविधिव-
त्पादयोःशिरसास्पृशन् विवित्सुरिदमप्राक्षीन्महाभागवतोसुरः ॥१५॥ बिभर्षिकायंपीवा-
नंसोद्यमोभगवान्यथा ॥ वित्तंचैवोद्यमवतांभोगोवित्तवतामिह ॥१६॥ भोगिनांखलुदेहोयं
पीवाभवतिनान्यथा ॥१७॥ नतेशयानस्यनिरुद्यमस्यब्रह्मन्नुहार्थोयतएवभोगः ॥ अभो-
गिनोयंतवविप्रदेहःपीवायतस्तद्वदनःक्षमंचेत् ॥१८॥

रजोभिर्धूसरैः ॥ तनूदेशैर्देहावयवैर्निगूढममलंतेजोयस्यतम् ॥१२॥ कर्मादिभिर्जनायंनविदुःतं
पादयोःशिरसास्पृशन् नत्वाअभ्यर्च्यअप्राक्षीदित्युत्तरेणान्वयः ॥१४॥१५॥ उद्यमसहितइवभोगवान्-
निवपीवानंस्थूलंदेहंधारयसि तत्रहेतुंवदेतितृतीयेनान्वयः ॥१६॥ उद्यमंविनैवमसंभोगोस्तीति
चेत्तत्राह वित्तंचेति इतिनिश्चयेह इतिप्रसिद्धोनवार्थोनास्तीतिप्रसिद्धमेवेत्यर्थः यतोर्थाद-
वयतोहेतोःपीवातन्मह्यंवदेत् ॥१८॥

राम॰
५५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किंच विद्याजेनाय समर्थोप्यये जनन्दर्थमु[illegible]यमं करोति ॥ त्वं तु समर्थोपि किमिति न करोषीत्याह कविर्वि
द्वान् कल्पोदक्षः ॥ निपुणदृक् च ब्रह्मः विद्याप्रियाः लोकरंजनाकथायस्य तथापि लोकस्य कर्मकुर्वतः संतः
शोचते न द्वीदितिनापिवा ॥ तत्सर्वं प्रपंचयन्नपि पापोतनेन द्वेषितत्व कर्मनवेदितो यो विवानवाप्नोषीत्यर्थः ॥ १८ ॥
२ तस्य वामौ वासु तेन नयविनो वशीकृतः सन् ॥ १९ ॥ अथात्मवत्तथा अनंदस्या भवान् वेदत्राया ज्ञानिनां स नार
मू मतो न तु भुवांदमिति ॥ यदुक्तं तदेवाह ॥ नरनारीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानि स्थानानि फलानीत्य
मू र्थः ॥ २० ॥ वेदंतत्त्वरहस्यं ॥ यस्मे निवृत्ति प्रवृत्तिः सन् अज्ञानं धुनोति ॥ अर्को यथा बहिर्ध्वां[illegible]तं ॥ २१ ॥ यथाकृत

कविः कल्पो निपुणदृक् विच्च प्रियकथः समः ॥ लोकस्य कुर्वतः कर्म शोचते द्वितिनापिवा ॥ १९ नद्वेषितो विवा २
नारद उवाच ॥ स त्वयद्देवपतिनापरिष्टो महामुनिः स यमाजसत्तमण्याह तद्वां सत्यं यथा वि
तः ॥ १९ ब्राह्मण उवाच ॥ वेदेदमस्तत्त्वश्रेष्ठ भवान्तु न्यायसंमतः ईदृशोपरमयोर्नृणां पदान्यध्यात्म
चक्षुषा ॥ २० ॥ यस्मै नारायणाद्देवो भगवान् हृदि तः सदा ॥ भक्त्या केवलयाज्ञानं धुनोति ध्वांत
नमर्कवत् ॥ २१ ॥ अथापि ब्रूमहे प्रश्नांस्तव राजन्यथाश्रुतं ॥ संभाषणीयो हि भवानात्मनः
शुद्धिमिच्छता ॥ २२ ॥ तृष्णया भववाहिन्या योग्यैः कामैरपूर्यया ॥ कर्माणि कार्यमाणोहं नानायोनि
षु योजितः ॥ २३ ॥ यदृच्छया लोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् ॥ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च २४

मिन्योहत्वपतिहारायोजितं ॥ २२ ॥ लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु तूष्णीं[illegible]तः सन् ॥ किं शोचति यदुक्तं तत्राह तृष
येति त्रिभिः ॥ भवप्रवाहकारण्या योग्यैरपि विषयैः ॥ पूरयितुमशक्यया तत्संकर्मसु ॥ प्रवर्त्यमा या२
नोहं एवं नानायोनिषु योजितः प्रवेशितः ॥ २३ ॥ तयैवेमं लोकं मनुष्यलोकं यदृच्छया प्रापितः ॥ कथंभूत
लोकं धर्मेण स्वर्गस्य द्वारं अथ मर्मणा तिरश्चां नरकादियोनि[illegible] द्वारं मिश्राभ्यां पुनरस्य मनुष्य[illegible]स्य
तुनाभ्यां
द्वारं सर्वनोनिवृत्त्या अपवर्गस्य द्वारमित्यर्थः ॥ २४ ॥ नि४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग० स्की० ५८

अत्रापि मनुष्यत्वेपि अन्यापन्नत्रये दुःखनिहन्मैवविपर्ययं दृष्टानि हतोस्मि ॥२५॥ अथ यदि कदाचित्सुखं
स्यादपि निहत्य त्वैकिं स्यादि[illegible]तिचेत्तत्राह ॥ सुखमस्यजीवस्य स्वरूपमेव ॥ तर्हि किं न प्रकाशते तत्राह
सर्वेंति नवनीतीति तत्तु ॥ सर्वक्रियानिहृत्तोस्त्वतएव प्रकाशतइत्यर्थः ॥ भोगांश्च मनःसंस्पर्शजान् मनो
रथमात्रजान् ॥ अप्राप्य ॥ नान्दहृष्टास्वपश्यामि निहृष्यमोस्मीत्यर्थः ॥ तर्हि कदाचित्कथं भुंदेतत्राह संवि
शान ॥ प्रारब्धभोगान्भुंजनि त्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं चेत्तर्हि कोपि संसारं प्राप्नुयात्तत्राह ॥ इत्येतदात्मनः सुखात्म
करूपं स्वार्थं स्वस्मिन्नेव संतं पुरुषार्थं विस्मृत्य अस्त्यपि हृदिते ॥ २७ ॥ एतदेव सहृष्टांतेन स्पष्टयति जलमि

अत्रापिदं पतीनोच सुखंचाप्या[illegible] पन्नत्रये ॥ कर्माणि कृत्वतां दृष्टानि हतोस्मि विपर्ययं ॥ २५ ॥
सुखमस्यात्मनोरूपं सर्वेहोपरतिस्तत्तुः ॥ मनःस्पर्शजान्दृष्टा भोगान्स्पश्यामि संविशान् ॥ २६ ॥ सं
इत्येतदात्मनः स्वार्थं संतं विस्मृत्य वे पुमान ॥ विचित्रामसृतिं हंते येरात्मा प्नोति संसृतिं ॥ २७ ॥
जलं तृणहृदं वैष्टिं त्र हित्वा तोजलकाम्यया ॥ मृगतृष्णामुपाधाव यथान्यत्रार्थदृक्स्वतः ॥ २८ ॥
देहादिभिर्दैवतं त्रैरात्मनः सुखमीहतः ॥ दुःखात्ययं चानीशस्य क्रिया मोघाः कृताः कृताः ॥
आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्य कर्हिचित् ॥ मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किं ॥ ३० ॥
पश्याक्षिथिनिनां क्लेशलब्धानामजितात्मनो ॥ भयादलब्धनिद्राणां सर्वतोभिविशंकिनां ॥ ३१ ॥

तिनडुहृवैः ॥ तृणशैवलादिभिर्वृतं जलकाम्ययाजले[illegible]च्छयास्वतः ॥ आत्मस्वरूपादन्यत्र पुरुषार्थं पश्य
न् ॥ २८ ॥ एवं स्वस्य निरूप्य मत्वे कारणमुक्ताविपर्ययं दृष्ट्वा नियतुक्तः ॥ न हि हृणानि देहादिभिरितिपंच
भिः ॥ इत्यतः ॥ अनीशस्य निर्देवस्य पुनः शास्त्रा ॥ क्रियामोघा विफलाएव भवंति ॥ २९ ॥ क्रियाणां सफ
लत्वेपि [illegible] फलस्यानुपयो[illegible]गमाह ॥ आध्यात्मिकादिभिरिति ॥ मर्त्यस्य मरिष्यतः कृच्छ्रेणदुः
खेनोपनतैः प्राप्तैः ॥ ३० ॥ कृच्छ्रेति नैव प्राप्तैरप्यर्थैर्दुःखं तदवस्थमित्याह ॥ पश्यामीति ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

ईकृतः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भयंप्रपंचयतिराजत इतिस्वस्मात्तत्रपवकथंचित्रागभोगाविस्मरणादिनानाशः स्यादितिप्राणवनाम
ध्यवनांचभयंनित्यं॥ ३४॥ अतोऽनर्थहेतुत्वात्प्राणार्थेस्पृहानकार्येत्याह शोकेति॥ ३५॥ नन्वेवमनर्थः
मनुभवनापिनकेचिद्विरज्यंतेनचयथालाभेनतुष्यंति॥ तेतुकथंवैराग्यादिकंप्राप्नोसितत्राह मधुकरेति
तिमधुमक्षिकाजगासोपयोःशिक्षयाहत्रपर्यालोचनया॥ ३६॥ मधुकराच्छिक्षितमाह विरागइतिविज्ञ

राजतस्त्रौरतःशत्रोःस्वजनात्पशुपतिना॥ अर्थिभिःकालतःस्वस्माद्वित्तिंप्राणार्थेबहुधंयं ३४
शोकमोहभयक्रोधरागाद्वैव्यश्रमादयः॥ यन्मूलाःस्युर्नृणांजह्यात्स्पृहांप्राणार्थयोर्बुधः ३५
मधुकारमहासर्पौलोकेस्मिन्नोगुरूत्तमौ॥ वैराग्यंपरितोषंचप्राप्तायच्छिक्षयावयं॥ ३६॥ विरा
गःसर्वकामेभ्यःशिक्षितोमेमधुव्रतात्॥ कृच्छ्राप्तंमधुवद्वित्तंहत्वाप्यन्योहरेत्पतिं॥ ३७॥ अ
नीहःपरितुष्टात्मायदृच्छोपनतादहं॥ नोचेच्छयेबव्हहानिमहाहिरिवसत्ववान्॥ ३८॥ क्वचि
दल्पंक्वचिद्भूरिःभुंजेन्नंस्वाद्वस्वादुवा॥ क्वचिद्भूरिगुणोपेतंगुणहीनमुतक्वचित॥ ३९॥ श्रद्धयोप
हृतंक्वापिकदाचिन्मानवर्जितं॥ भुंजेभुक्त्वाथकस्मिंश्चिद्दिवानक्तंयदृच्छया॥ ४०॥ क्षौमंदु
कूलमजिनंचीरवल्कलमेववा॥ वसेन्यदपिसंप्राप्तंदिष्टभुक्ततुष्टधीरहं॥ ४१॥ क्वचिच्छयेथ
रोपस्थेतृणपर्णाश्मभस्मसु॥ क्वचित्प्रासादपर्यंकेकशिपौवापरेच्छया॥ ४२॥ क्वचित्स्नातो
लिप्तांगःसुवासःस्रग्व्यलंकृतः॥ रथेभाश्वैश्चरेक्वापिदिग्वासाग्रहवद्विभो॥ ४३॥॥

व्य. १

एवंहर्षप्यन्योदितंहरेदित्येवं॥ ३७॥ अजगराच्छिक्षितमाह अनीहइतिः सत्ववान् धैर्यवान्॥ ३८॥ पीनत्वे
पतितंहर्षप्यन्योदितंहरेदित्येवं ... प्रपंचयति क्वचिदस्मानितिषड्भिः॥ ३९॥ चीरंजीर्णवस्त्रखंडंवसे
दूत्वायेन ~ यदृच्छयाप्राप्तंस्तरितेषुंप्रपंचयति क्वचिदस्मानितिषड्भिः॥ ३९॥ चीरंजीर्णवस्त्रखंडंवसे
परिदधामिदिष्टभुक्प्रारब्धभोगी॥ ४१॥ प्रासादमध्यपर्यंकेनचापिकशिपौ॥ ४२॥ चरेविचरामिक्वचिद्ग्र
हवद्दिगंबरोविचरामि॥ ४३॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा० स० टी० ५

नश्यमानायमानकर्तृत्वममवैषम्यमित्याह ॥ नाहंनिंदामिमहात्मनिविस्रौ ॥ ४२ ॥ एवंभूतत्वेनस्थितावया
यमाह ॥ विकल्पमिति भ्यांविहीनोभेदग्राह्य कमनोवृत्तौ अर्थरूपोविभ्रमोयस्मिन्वैविके अहंकारेअप्तु
अनंतनरंमह्य नव्यहारेणेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ सत्यमे प्रपृच्छतीतितथा ॥ ४४ ॥ मंदंहृत्पालोकशास्त्राभ्यांयमपेतेनतु
नवदृष्टायतोभवान् भगवत्परः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीभावार्थेसप्तमेत्रयोदशः ॥ १३ ॥ चतुर्दशेगृहस्थस्यप

नाहंनिंदेनचस्तौमिस्वभावविषमंजनं ॥ एतेषांश्रेयआशासेउतैकात्म्यंमहात्मनि ॥ ४२ ॥
विकल्पंजुहुयाच्चित्तौतांमनस्यर्थविभ्रमे ॥ मनोवैकारिकेहुत्वातंमायायांजुहोत्यनु ॥ ४३ ॥
आत्मानुभूतौतांमायांजुहुयात्सत्यदृङ्मुनिः ततोनिरीहोविरमेत्स्वानुभूत्यात्मनिस्थितः ॥
स्वात्मवृत्तंममेदंतेसुगुप्तमपिवर्णितं ॥ व्यपेतंलोकशास्त्राभ्यांभवान्हिभगवत्प्रियः ॥ ४५ ॥
पूजयित्वाततःप्रीतआमंत्र्यप्रययोगृ
नारदउवाच ॥ धर्मंपरमहंस्यंवैमुनेःश्रुत्वासुरेश्वरः ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ गृहस्थएतांप
हं ॥ ४६ ॥ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीनारदउवाच ॥ सा
दवींविधिनायेनयांजसा ॥ याया देवऋषेब्रूहिमादृशांगृहमूढधीः ॥ १ ॥ श्रीनारदउवाच ॥ सा
क्षाद्वासुदेवार्पणं ... ॥ विष्णु
धुष्वेमहाभागलोकानामनुदृष्टाता ॥ तेनसंगाश्चनकैः संगमात्मजायात्मजादिषु ॥ विमु
च्यमानेषुस्वयंस्वप्नवदुत्थितः ॥ ५ ॥ नतेष्वनदृष्टवसंत्रेष्ठुमयेनकर्मिणा ॥ २ ॥ गृहेषु
वस्थितोराजन्क्रियाःकुर्वन्गृहोचिताः ॥ वासुदेवार्पणंसाक्षादुपासीनमहामुनीन् ॥ ३ ॥ शृ
ण्वन्भगवतोभीक्ष्णमवतारकथामृतं ॥ श्रद्धयानोयथाकालमुपशांतजनावृतः ॥ ४ ॥
एवंभगवतोभीक्ष्णमवतारकथामृतं ॥ श्रद्धयानोयथाकालमुपशांतजनावृतः ॥ ४ ॥ गृहस्थस्यमुक्तोपायमाह ॥ तत्रप्रश्नं श्रुत्वेनगत्वेनप्र
श्नमाथमेर्ज्यंनेहेशाकालादिभेदेनपुनःश्रेयोविशेषकृत ॥ १ ॥ गृहस्थस्यमुक्तोपायमाह ॥ गृहस्थइति
श्रमंतुनस्यपति ॥ धर्मेषुभिहितेषुनहिगृहस्थस्यसमोक्षोनस्यादितिशंकितविज्ञः ॥ गृहस्थइति
२ नस्मासातथमीनाह गृहेष्वित्यादियावदध्यायसमाप्ति साक्षाद्वासुदेवार्पणंयथाभवतितथाकुर्वं
त्रुपासीत ॥ २ ॥ स्वयमेवमुच्यमानेषुविमुच्यमानेषुयथाउत्थितःपुमान्स्वप्नदृष्टपुत्रादिषुसंगंविमुं

नन्वेवंभूतस्य दुर्जनैरभिभूयमानस्य कुतो गृहे स्थितिः ॥ क्रियाः स्युः तत्राह ॥ यावदर्थमिति ॥ अन्तरं नासक्तः
बहिस्त्वासक्त इव नृलोके जनमध्ये नरतां मनुष्यत्वं न्यसेत् ॥ पुरुषकारमाविष्कुर्यात् इत्यर्थः ॥ ५ ॥ अथ यदेतत्
कापि न कुर्यादित्याह ज्ञातय इति ॥ ६ ॥ नन्वेवं सर्वानुमोदने वित्तव्ययप्रसंगात् अन्नजीवनं कुतो वा कर्म
कारणं तत्राह ॥ दिव्यं वृष्ट्यादिभिर्जातं तथान्यादि भौमं निधानादि अन्तरिक्षमकस्मादेव प्राप्तं एवं स्वत एव
अच्युतनिर्मितं दैवलब्धं एतत् पूर्वोक्तं कर्मादि ॥ ७ ॥ दैवाद्वित्तलाभे ज्ञातेऽपि न तत्राभिमानो न्यकार्य इत्याह
यावदिति म्रियेत पूर्येत ॥ ८ ॥ अत एव यत्कमपि स्वगृहे तेज्ञेवा प्रविश्य भुञ्जानं न निवारयेदित्याह मृगोष्ट्रेति

यावदर्थमुपासीनो देहे गेहे च पण्डितः ॥ विरक्तो रक्तवत्तत्र नृलोके नरतां न्यसेत् ॥ ५ ॥ ज्ञातयः पि
तरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोऽपरे ॥ यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्ममः ॥ ६ ॥ दिव्यं भौमं चान्तरि
क्षं वित्तमच्युतनिर्मितं ॥ तत्सर्वमुपभुञ्जान एतत्कुर्यात्स्वतो बुधः ॥ ७ ॥ यावद्भ्रियेत जठरं ताव
त्स्वत्वं हि देहिनां ॥ अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥ ८ ॥ मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृप्ख
गमक्षिकाः ॥ आत्मनः पुत्रवत्पश्येत्तैरेषामन्तरं कियत् ॥ ९ ॥ त्रिवर्गं नातिकृच्छ्रेण भजेत गृह
मेध्यपि ॥ यथादेशं यथाकालं यावद्दैवोपपादितं ॥ १० ॥ आश्वाघान्तेवसायिभ्यः कामान्सं
विभजेद्यथा ॥ अप्येकामात्मनो दारां नृणां स्वत्वग्रहो यतः ॥ ११ ॥

मर्को मर्कटः सरीसृपः सर्पः ॥ मक्षिकाश्चैतैः पुत्रैः एषां मृगादीनां ॥ ९ ॥ अतिकृच्छ्रेण पापेन न भजेत् ॥ किंच
यावद्दैवप्रापितं तावदेव भजेत् ॥ १० ॥ आश्वाघा आश्वपतिताः अन्तेवसायिनः चण्डालादयः ॥ तान् अभिव्या
प्य यथायथार्हं कामान् संविभजेत् ॥ स्वभोगान् विभज्य दद्यात् यद्यप्येकैवात्मनो दारा भार्या तस्यामति
थिशुश्रूषणे नियुक्तायां स्वस्य शुश्रूषा हीयेत यस्मात् नृणां स्वत्वग्रहः ॥ ममैवेयमित्याग्रहः ॥ तामेकाम
पि संविभजेत् ॥ अतिथ्यादिशुश्रूषणे नियुञ्जीतेत्यर्थः ॥ नन्वन्यथा मत्तः यथार्हं संविभजेदित्युक्तं तत्राह ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री. भा. गु. स. टी. ९०

पूर्वं देहेनैव स्वीकृतः स्यादित्याह॥ यदर्थे यन्निमित्तं अन्यैरजितोपीश्वरस्तेन जित एव॥२॥ कथमेवं त
स्यास्तत्राभिमानो हातुं शक्यः सम्यग्विचारेणेत्याह॥ कृमिविड्भस्मसु निष्ठा पर्यवसानमंतो यस्य तदीया दे
हाद्या रतिर्यस्यां सा स्वमहिम्ना नभोपि छादयतीति नभश्छदिः॥३॥ किंच सिद्धैर्दैवलब्धैः यज्ञावशिष्टार्थैः पं
चयज्ञशेषैरन्नादिभिः॥ महतां निवृत्तानां॥४॥ एतदेव प्रपंचयन्नाह॥ देवादीन्पंचयज्ञदेवताः॥ आत्मानं च एवं

जह्याद्यदर्थे स्वान्प्राणान्हन्याद्वा पितरं गुरुं॥ तस्यां स्वत्वं स्त्रियां जह्याद्यस्तेन ह्यजितो जितः॥२॥
कृमिविड्भस्मनिष्ठांतं क्वेदं तुच्छं कलेवरं॥ क्व तदीयरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः॥३॥
सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद्वृत्तिमात्मनः॥ शेषे स्वत्वं त्यजन्प्राज्ञः पदवीं महतामियात्॥४॥
देवानृषीन्नृभूतानि पितॄनात्मानमन्वहं॥ स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजेत पुरुषं पृथक्॥५॥ यर्ह्या
त्मनोधिकाराद्याः सर्वाः स्युर्यज्ञसंपदः॥ वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत्॥६॥ नह्य
ग्निमुखतोयं वै भगवान्सर्वयज्ञभुक्॥ इज्येत हविषा राजन्यथा विप्रमुखे हुतैः॥७॥ तस्मा
द्ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु यथार्हतः॥ तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं ब्राह्मणाननु॥८॥

पृथक् पुरुषं अंतर्यामिणमेव यजेत॥५॥ ननु पुनरप्यतिनिर्बंधो यज्ञार्थं कार्य इत्याह॥ नहीति विप्रमु
खे हुतैरन्नादिभिर्यथा इज्येत इज्येत न तथा अग्निमुखतो हविषा इज्येत॥७॥ ब्राह्मणेषु देवेषु पंचयज्ञदे
वतासु मर्त्यादिषु अन्येषु नरेषु पश्वादिषु च वर्तमानं क्षेत्रज्ञमंतर्यामिणं ब्राह्मणाननु मर्त्यादियजने ब्राह्मणा
यजनानंतरं॥ अन्येषु यजस्व पात्रांतरे ब्राह्मणप्राधान्येनेत्यर्थः॥८॥

राम. ९०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रोष्ठपदेभाद्रपदे ।।१९।।२०।। शुक्लपक्षेअस्तयस्तृतीयायामित्यर्थः ।। हेमंतेशिशिरेचमार्गशीर्षादिमासचतुष्
येपियाःतिस्रोष्टकास्तास्ताः ।।२१।। संपूर्णचंद्रापौर्णमासीराकान्यूनचंद्रहीसैवानुमति ।। तस्यामासर्क्षाणिनक्षत्राणि
सनामप्रवृत्तिनिमित्तानिनक्षत्राणियुतानियदास्युः ।। तदाततुक्तंकार्तिकायांकृत्तिकायुक्तापौर्णमासीपौषीमासे
तुयत्रसानान्मासपौषोमाघाख्याष्टकैवमेकादशापरइति ।।२२।। अनुराधाश्रवणउत्तरफाल्गुनीउत्तराषाढाउत्त

ऊर्ध्वंदापरपक्षीयंमासिप्रोष्ठपदेद्विजः ।। श्राद्धंपित्रोर्यथावित्तंतदप्यूनांचवित्तवान् ।।१९।। अयनेवि
षुवेऊर्ध्वंयोद्युतीपातेदिनक्षये ।। चंद्रादित्योपरागेचद्वादशीश्रवणेषुच ।।२०।। तृतीयायांशुक्लपक्षे
नवम्यामथकार्तिके ।। चतस्रश्चाप्यष्टकास्युर्हेमंतेशिशिरेतथा ।।२१।। माघेचसितसप्तम्यामघा
राकासमाश्रमे ।। राकयाचानुमत्यावामासर्क्षाणियुतान्यपि ।।२२।। द्वादश्यामनुराधास्यात्श्रव
णःतिस्रउत्तराः ।। तिस्रश्चैकादशीवाथजन्मर्क्षश्रोणयोगयुक् ।।२३।। नपुनेश्रेयसाकालान्दणश्रे
याविवर्द्धनाः ।। ऊर्ध्वंयान्सर्वात्मनेनेषुश्रेयोमोघंनदाप्नुयाः ।।२४।। पञ्चस्वानंजपोहोमोव्रतंदेवद्वि
जार्चनं ।। पितृदेवनरभूतेभ्योयद्दत्तंतदनश्वरं ।।२५।। ।।

राभाद्रपदाद्वादश्यांयदास्यात् ।। आसृत्रासप्तकादशीवायदास्यात् ।। तदाचजन्मर्क्षश्रोणयोगयुक्
जन्मनक्षत्रस्यश्रवणस्यवायोगेनयुक्तेदिनं यदायोगग्रहणेसर्वेयथाकल्पार्थाः ।।२३।। नकेवलंश्राद्धस्यैवे
नेकालाः ।। किंतर्हिसमाजस्यस्याद्ध ।। तपनरनिद्धाभ्यांनदेवश्राप्नुषः ।। अमोघंसाफल्यमित्यर्थः ।।२४।। ।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भा॰ ग॰ म॰ टी॰ ५९

संस्कारकालइति जायायां पुंसवनादिः॥ अपत्यस्यजातकर्मादिः आत्मनोयज्ञदीक्षादिः प्रेतस्यसंस्थादह
नादिस्तेनाहस्तु सांवत्सरिकंयदाअन्यस्मिन्नपि अभ्युदयार्थकर्माणिश्रेयःकुर्याद्दिनंत्वन्तुषंगः॥२९॥ यत्रयु
स्मिन्सर्वमेतच्चराचरमस्तितत्स्यभगवतोबिंबरूपंसत्यासंयत्रलभ्यतेसवैपुण्यतमोदेशः॥२॥ अद्देहतमेः
राश्रितानि॥२८॥२९॥ सीतायारामस्यवाश्रमआदियेषांहृयोःपृथक॥ग्रहणंवियोगकालाभिप्रायेण॥२९॥

संस्कारकालोजायायाअपत्यस्यात्मनस्तथा॥प्रेतसंस्थामृताहश्चकर्मण्यभ्युदयेनृप॥२९॥अ
थदेशान्प्रवक्ष्यामिधर्मादिश्रेयआवहान्॥सवैपुण्यतमोदेशःसत्पात्रंयत्रलभ्यते॥बिंबंभगवतो
यत्रसर्वमेतच्चराचरं॥२७॥यत्रहब्राह्मणकुलंतपोविद्यादयान्वितं॥यत्रयत्रहरेरर्चासदेशःश्रेयः
सांपदं॥२८॥यत्रगंगादयोनद्यःपुराणेषुचविश्रुताः॥सरांसिपुष्करादीनिक्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत
कुरुक्षेत्रंगयशिरःप्रयागःपुलहाश्रमः॥नैमिषंफाल्गुनंसेतुःप्रभासोथकुशस्थली॥३०॥वाराण
सीमधुपुरीपंपाबिंदुसरस्तथा॥नारायणाश्रमोनन्दासीतारामाश्रमादयः॥३१॥सर्वेकुलाचला
राजन्महेन्द्रमलयादयः॥एतेपुण्यतमादेशाहरेरर्चाश्रिताश्चये॥३२॥एतान्देशान्निषेवेतश्रे
यस्कामोह्यभीक्ष्णशः॥धर्मोह्यत्रेहितःपुंसांसहस्राधिफलोदयः॥३३॥पात्रंत्वत्रनिरुक्तंवैक
विभिःपात्रवित्तमैः॥हरिरेवैकउर्वीशयन्मयंवैचराचरं॥३४॥देवर्ष्यर्हत्सुवैसत्सुतत्रब्रह्मात्म
जादिषु॥राजन्यदग्रपूजायांमतःपात्रतयाच्युतः॥३५॥

सर्वेआश्रिताश्चस्थिरप्रतिमाश्रिताः पूर्वंतुसालग्रामशिलायर्चनदेशाउक्ता इत्यपौनरुक्त्यं॥३२॥अत्रएषुदे
शेषुदेहिनःकृतःसहस्रगुणमधिकस्यफलस्यउदयोयस्मात्तथाहरिरेवपात्रंनिर्णीतंनन्दादिः हरिरेवेति
देवेषुचऋषिषुचअर्हत्सुचतपोयोगादिसिद्धेषुब्रह्मात्मजादिषुसनकादिषपिसत्सुतत्रत्वदीयेराज
सूयेयद्यस्मादच्युतएवपात्रतयासंमतः॥३५॥ ९२

रास॰
५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समंतत्वे हेतुमाह जीवराशिभिर्योसौ ब्रह्मांडकोशएव योंघ्रिपः सर्वजीवानामात्मनश्च तर्पणं ३९ एत
देव पुरुषनामनिरुक्त्या द्रढयति पुराणीति नृतिर्यगादिरूपाणि पुराणि शरीराणि तेषु जीवरूपेण स्व
स्वांशेन वसन्तः शेते अतः पुरुष इति प्रसिद्धः ४० तारतम्येन तिर्यगादिभ्यः पुरुषश्चास्मादाधिक्येन वर्त
ते तस्मात्पुरुषः पात्रं तत्रापि यावानात्मा ज्ञानांशः यथा ईयते तपआदियोगेन यत्र यत्र प्रतीयते तथा तथा
सौ पात्रमित्यर्थः तथा च श्रुतिः पुरुषत्वेवाविस्तरमात्मेत्यादि ४१ तर्हि प्रतिमादौ हरेः पूजा किमिति

जीवराशिभिराकीर्णअंडकोशांघ्रिपो महान् तन्मूलत्वादच्युतेज्या सर्वजीवात्मतर्पणं ३९
पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ४० तेष्वेषु भ
गवान् राजन् तारतम्येन वर्तते तस्मात्पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयते ४१ दृष्ट्वा तेषां मि
थो नृणामवज्ञानात्मतां नृप त्रेतादिषु हरेरर्चा क्रियायै कविभिः कृता ४२ ततोर्चायां ह
रिं केचित्संश्रद्धाय सपर्यया उपासते उपास्तापि नार्थदा पुरुषद्विषां ४३ पुरुषेष्वपि राजेंद्र
सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुं ४४ नन्वस्य ब्राह्मणा राजन् कृ
ष्णस्य जगदात्मनः पुनंतः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत् ४५ इति श्रीभागवते सप्तमस्कं
धे चतुर्दशोध्यायः १४ ॥

कुर्वंतीत्यत आह दृष्ट्वेति द्वाभ्यां मिथोवज्ञानमवमानं तस्मिन्नात्मा बुद्धिर्येषां तेषां भावं दृष्ट्वा क्रियायै पू
जार्थं ४२ हरिमुपासते उपासितापि चार्चा पुरुषद्वेषिणामर्थदा न भवति पुरुषेषु द्वेषं हित्वा वि
तामतीसापि मंदाधिकारिणां पुरुषार्थप्रदा भवत्येवेत्यर्थः ४३ पुरुषेष्वेवं ज्ञानतपआदिभिश्च पु
नर्विशेषांतरमाह पुरुषेष्वपीति वेदं धत्ते अतः सुपात्रं विदुः ४४ एतदेव कैमुत्यन्यायेन द्रढयति नन्वस्ये
ति ४५ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे चतुर्दशोध्यायः १४ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰ भा॰ स्कं॰ ७ ९०

ततः पंचदशे सर्वेतरेणाश्रमनिबंधने॥ सर्वतः संग्रहेणाथ वर्णनं तेषां तु लक्षणं॥ सर्वेषामपि मोक्षं च धर्माणा- ति
मावसंग्रहार्थमध्यायारंभः॥ तत्र श्राद्धगतान् विशेषानाह कर्मनिष्ठा इति स्वाध्यायादिषु परिनिष्ठा इति शे-
षः॥ १॥ कव्यानि पितृउद्दिश्य देयानि देवे च हव्यानि पितृभ्यो देयानि यथाऽहं तानि सर्वज्ञ ज्ञानादिना रतेभ्यः

भा॰ २

नारद उवाच॥ कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपापरे स्वाध्यायेन्ये प्रवचने ये केचिज्ज्ञानयो-
गयोः॥ १॥ ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानंत्यमिच्छता देवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथार्हतः
॥ २॥ द्वौ देवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा॥ भोजयेत्सुसमृद्धोपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरं॥ ३॥ देशकाल
लेव संप्राप्ते मुन्यन्नं हरिदैवतं॥ श्रद्धया विधिवत्पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयं॥ ४॥ देशकाला वि-
तश्रद्धा द्रव्यपात्रार्हणानि च॥ सम्यग्भवंति नैतानि विस्तरात्स्वजनार्पणात्॥ ५॥ देवर्षिपितृ-
भूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च॥ अन्नं संविभजन्पश्येत्सर्वं तत्पुरुषात्मकं॥ ६॥ न दद्यादामिषं श्रा-
द्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित्॥ मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया॥ ७॥ नैतादृशः परो ध-
र्मो नृणां सद्धर्ममिच्छतां॥ न्यासो दंडस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः॥ ८॥

श्रा

न॥ २॥ ३॥ न तु विस्तारः कर्तव्यः यतो विस्तारः येन निषिद्धाः नैते तत्राह स्वजनानामर्पणात्॥ ज्ञात्वा नाचेत्रिमे तेन ता-
स्मित्रादयः॥ कथं वक्ष्यामि इत्येवं श्राद्धाद्धिंसनादिनमर्थः॥ मुन्यन्नं आरण्यव्रीह्यादिहरिदैवतं हरये निवेदि-
तं मतं॥ ५॥ पुरुषात्मकं ईश्वररूपं॥ ६॥ ७॥ दंडस्य न्यासः हिंसायाः त्यागो यः एतादृशो न्यो नास्ति॥ ८॥ ॥

राम॰ ९०

अत एवात्र साधिकारिणो बाह्यानि कर्माणि त्यजंतीत्याह ॥ एके इति ॥ अनीहा निष्कामाः ज्ञानदीपिते आत्मस्फूर्तिमति आत्मसंयमे जुह्वति ॥ मनो नियम्य तदंतरायतनया त्यजंतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं सर्वतत्त्वज्ञैः प्रत्यक्स्फूर्तिरसमूर्तिः तत्त्वनिष्ठाविद्यातिके ॥ संलत्स्य संन्यजेत्कर्म त्यजन्विघ्नहतोन्यथेति ॥९॥ मामापषः फवेहन्यादितिभूतः अकरुणः तत्कृतः असुतृप् प्राणतर्पकः ततः किं अतज्ज्ञः आत्मतत्त्वानभिज्ञः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरंतीति ॥१०॥ प्रस्तुतमनुवर्ण-

एके कर्ममयान्यज्ञान् ज्ञानिनो यज्ञवित्तमाः ॥ आत्मसंयमनेऽनीहा जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥९॥ द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति ॥ एष माकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृप् ध्रुवं ॥१०॥ तस्माद्दैवोपपन्नेन मुन्यन्नेनापि धर्मवित् ॥ संतुष्टोऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकां क्रियाः ॥११॥ विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः ॥ अधर्मशाखाः पंचेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत् ॥१२॥ धर्मबाधो विधर्मः स्यात्परधर्मोऽन्यचोदितः ॥ उपधर्मस्तु पाखंडो दंभो वा शब्दभिच्छलः ॥१३॥ यस्त्विच्छया कृतः पुंभिराभासो ह्याश्रमात्पृथक् ॥ स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशांतये ॥१४॥ ॥

यति तस्मादिति ॥११॥ अधर्मवत् साक्षान्निषिद्धवत् ॥१२॥ क्रममनादृत्य पंचापि व्याचष्टे धर्मबाधः ॥ धर्मं तु आपि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मबाधः ॥ अन्यस्य चोदितोऽन्यस्य परधर्मः उपमेति व्याचष्टे इति पाठे धर्मस्त्विति शब्दस्य भित् भेदः ॥ अन्यथा व्याख्यानं यस्मिन् ॥ यथा दश वा भोजयेदित्युक्ते दशभ्यो वरानिति शब्दभिदिति पाठे धर्मं एव हि मात्र विभर्तीति यथा गां दद्यादित्याद्युक्ते मसिखंडत्यागो दानं ॥१३॥ स्वधर्मानुष्ठानानंतरं धर्मं भूयस्त्वाश्रमपि परधर्मो नानुष्ठेयः ॥ अनुपयोगादित्याह ॥ स्वभावविहित इति ॥१४॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किंचअधनोयस्मोऽर्थ्यंधनंनेहेतनापेक्षेतनधनार्थ्यंनव्याप्रियेतइतिवा॥ दैवोपपन्नेनैवस्वधर्मसिद्धेरुक्तत्वात्
यात्रार्थमपिनेहेतयेनतत्स्वयंचयति॥ अनीहेतिसार्द्धैःषड्भिः॥१५॥१६॥ उपानद्भ्यांपादयोर्यस्य उपानत्पादस्तस्य ए
गृहपालःश्वानद्वदाचरति॥१७॥१८॥ क्षुत्तृड्भ्यांचजनःकामस्यान्तंयाति॥ अन्नोदकाभ्यांनिवृत्तकामान्तरा
भावात्॥ क्रोधस्यचान्तंयाति॥ एतस्यक्रोधस्यपरफलेहिंसानस्योदयान्निष्पन्ने॥ दिशोजित्वापिभुवोभु

धर्मार्थमपिनेहेतयात्रार्थंवाधनोधनं॥ अनीहानीहमानस्यमहाहेरिववृत्तिदा॥१५॥ संतुष्टस्य
निरीहस्यस्वात्मारामस्ययत्सुखं॥ कुतस्तत्कामलोभेनधावतोऽर्थेहयादिशः॥१६॥ सदासंतुष्ट
मनसःसर्वाःशिवमयादिशः॥ शर्कराकंटकादिभ्योयथोपानत्पदःशिवं॥१७॥ संतुष्टःकेनवा
राजन्नवर्तेतापिवारिणा॥ औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्याद्गृहपालायतेजनः॥१८॥ असंतुष्टस्यविप्रस्य
तेजोविद्यातपोयशः॥ स्रवंतींद्रियलौल्येनज्ञानंचैवावकीर्यते॥१९॥ कामस्यांतंचक्षुत्तृड्भ्यां
क्रोधस्यैतत्फलोदयात्॥ जनोयातिनलोभस्यजित्वाभुक्त्वादिशोभुवः॥२०॥ पंडिताबहवोरा
जन्बहुज्ञाःसंशयच्छिदः॥ सदसस्पतयोऽप्येकेअसंतोषात्पतंत्यधः॥२१॥ असंकल्पाज्जयेत्का
मंक्रोधंकामविवर्जनात्॥ अर्थानर्थेक्षयालोभंभयंतत्त्वावमर्शनात्॥२२॥ आन्वीक्षिक्या
शोकमोहौदंभंमहदुपासया॥ योगांतरायान्मौनेनहिंसांकायाद्यनीहया॥२३॥॥

क्वापिलोभस्यनैवान्तंयातीत्यर्थः॥२०॥२१॥ इदानींकामादिजयोपायानाह॥ असंकल्पादितिचतुर्भिः।
जयेदितिनयथापेक्षमन्वेति॥ अर्थेनर्थदर्शनेनतत्त्वावमर्शनात्॥ अद्वैतानुसंधानेन॥२२॥ आन्वीक्षिक्या
आत्मानात्मविवेकेनमहतांसात्विकानांसेवया योगस्यान्तरायान् लोकवार्त्तादीन्॥२३॥॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

येभ्यो भूतेभ्यो भयं जातं तेन तेष्वेव कृपया हिताचरणेन दैवं दैवोपसर्गनिमित्तं दुःख्या मनःपीडादि । तदुक्तं याज्ञव-
ल्क्येन । विमना विफलारंभः संसीदत्यनिमित्ततः इति ॥ आत्मजं देहजं योगवीर्येण प्राणायामादिबलेन सत्त्व-
निषेवया सात्त्विकाहारादिना ॥२४॥ ननु कथं गुरौ भक्त्या सर्वस्य जयः स्यात् तस्यापि मनुष्यत्वेन तद्वस्थत्वात्
तत्राह यस्येति । मर्त्यासद्धीः मनुष्य इति दुर्बुद्धिः । तस्य शास्त्रश्रवणं कुंजरस्नानवद्व्यर्थं ॥२६॥ ननु गुरोरपि पु-
त्रादयः तेन नरमेवमन्यंते अत आह एष गुरुः साक्षाद्भगवानेव लोकस्य नरोऽसाविति बुद्धिर्भ्रांतिरित्यर्थः ॥ य

कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना । आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया ॥२४॥ रजस्त-
मश्च सत्त्वेन सत्त्वं चोपशमेन च । एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत् ॥२५॥ यस्य साक्षाद्भग-
वति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ । मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुंजरशौचवत् ॥२६॥ एष वै भगवान्साक्षात्प्र-
धानपुरुषेश्वरः । योगेश्वरैर्विमृग्यांघ्रिर्लोको यं मन्यते नरं ॥२७॥ षड्वर्गसंयमैकांताः सर्वा नियम-
चोदनाः । तदंता यदि नो योगानावहेयुः श्रमावहाः ॥२८॥

ज्ञानादिनस्तु ज्ञातेर्मनुष्यबुद्ध्या प्रतीयमानोपि गुरुर्भगवानेव भवेत् । यद्वैष श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥२७॥ एवं सर्वै-
रुपायैः कामादिवेगं जित्वा नियतेंद्रियो भूत्वा ध्यानपरो भवेत् ॥ अन्यथा न प्रति सर्वशास्त्रवैफल्यं स्यादित्या-
ह । षड्वर्गेति सर्वा अपि नियमचोदना इष्टापूर्तादिविधयः ॥ षडिंद्रियवर्गस्य यः संयमः । तस्मिन्नेवैकस्मिन्नं-
तो यासां तदेकांता इत्यर्थः ॥ न तावतापि चरितार्था इत्याह । तदंताः संत्योपि यदि योगान् धारणाध्यानं-
समाधीन् नो आवहेयुः ॥ न साधयेयुः ॥ तर्हि केवलं श्रमावहा एवेत्यर्थः ॥२८॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा ग
स टी
९२

एतदेव दृष्टान्तेनाह ॥ यथावार्त्तादयः कृष्यादयअर्थाः ॥ तत्फलानि च योगस्यार्थं मोक्षं न साधयंति प्रत्युतान
र्थाय संसारायैव अप्रसन्नो बहिर्मुखस्येष्टापूर्त्तादयपि तथा ॥ २८ ॥ एवं योगं युंजतोपि यस्य पुत्रकुटुंबादिसंगेन चित्तं
विक्षिप्यते ॥ तस्य क्रममाह ॥ यश्चित्तस्य विजये यत्त उद्युक्तः स भिक्षुः स्यात् ॥ संन्यसेत् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ इंद्रा
हूनस्य गार्हस्थ्ये ध्यानभंगादिकारणं ॥ लब्धयित्वा गृहाद्दीक्षां संन्यसेद् विचारयन्निति भिक्षया शास्त्रमितम

यथावार्त्तादयो ह्यर्था योगस्यार्थं न बिभ्रति ॥ अनर्थाय भवेयुस्ते पूर्त्तमिष्टं तथासतः ॥ २८ ॥ यश्चित्त
विजये यत्तः स्यान्निःसंगोपरिग्रहः ॥ एको विविक्तशरणो भिक्षुर्भैक्ष्यमिताशनः ॥ २९ ॥ देशे शुचौ
समे राजन् संस्थाप्यासनमात्मनः ॥ स्थिरं समं सुखं तस्मिन्नासीतर्ज्वंग ओमिति ॥ ३० ॥ प्राणापानौ सं
निरुंध्यात्पूरकुंभकरेचकैः ॥ यावन्मनस्त्यजेत्कामान्स्वनासाग्रनिरीक्षणः ॥ ३१ ॥ यतो यतो निःसर
ति मनः कामहतं भ्रमत् ॥ ततस्तत उपाहृत्य हृदि रुंध्याच्छनैर्बुधः ॥ ३२ ॥ एवमभ्यसतः चित्तं का
लेनाल्पीयसा यतेः ॥ अनिशं तस्य निर्वाणं यात्यनिंधनवह्निवत् ॥ ३३ ॥ कामादिभिरनाविद्धं प्रशा
न्ताखिलवृत्तियत् ॥ चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत कर्हिचित् ॥ ३४ ॥ यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वं त्रिव
र्गावपनात्पुनः ॥ यदि सेवेत तान्भिक्षुः स वै वान्ताश्यपत्रपः ॥ ३५ ॥

प्राणेयमम् ॥ ३० ॥ स्वनासाग्रे समं मंगं यस्य स सत्त्वं यथा भवत्येवमासीनः ओमिति स्वच्छव्यारयन्निति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ए
वमनिशमभ्यसतस्तस्य यतेश्चित्तं निर्वाणं शान्तिं याति ॥ ३३ ॥ न च पुनर्विक्षिप्यते इत्याह कामादिभिरनाविद्धं य
च्चित्तं नोत्तिष्ठेत ॥ एतः प्रशान्ताखिलाहृत्रयो यस्मात् ब्रह्मसुखेन स्पृष्टं ॥ ३४ ॥ यस्तु प्रव्रज्या कृत्वापि भोग
मभिलिप्सुः स्यात् ॥ तं निंदति यस्तु इति त्रयाणां धर्मादीनां वर्गः ॥ आसमंतादुप्यते यस्मिंस्तस्मात् गृहान्तानान्य
मादीन् वान्ताशी छर्दितभोजी निर्लज्जश्च सः ॥ ३५ ॥

श्रम
९२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नवेदयुरितिं द्विषुत्वादित्याह ॥ यैः पूर्वं स्वदेहः अनात्मादिरूपः सम्यक्तः विविंचितः । तएव पुनरनेनमात्मेति मत्वा आच्छ्यंति स्नापयंति ॥ ४९ ॥ यतिरुपलक्षणीकृत्य अन्यानपि स्वधर्मत्यागिनो निंदति गृहस्थस्येति द्वाभ्यां ५०
५१ नत्वात्मनव तस्य भिक्षोरिंद्रियलौल्ये पिकोदोषस्तत्राह आत्मानं परं ब्रह्म चेत् जानीयात् ज्ञानेन धुताः निरस्ता आशायावासनायस्य तस्य ज्ञानिनो लौल्यमेव न संभवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति ॥ ५१ ॥ अतस्य तल्लौल्येन नरकपातापत्तेरप्रमत्तेन सदातत्वज्ञाने यतितव्यमिममर्थं आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव चेत्यादि श्रुत्युक्तरथरूपक

यैः स्वदेहः स्मृतो नात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात् । तमेनमात्मसात्कृत्वा श्लाघयंति ह्यसत्तमाः ॥
गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि । तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिंद्रियलौल्यता ॥ ५० ॥ आ
श्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडंबकाः । देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकंपया ॥ ५१ ॥ आत्मा
नं चेद्विजानीयात्परं ज्ञानधुताशयाः । किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुष्णाति लंपटः ॥ ५१ ॥ आहुः
शरीरं रथमिंद्रियाणि हयानभीषून्मन इंद्रियेशं । वर्त्मानि मात्रा धिषणां च सूतं सत्वं बृहद्बंधुर
मीशसृष्टं ॥ ५१ ॥ अक्षं दशप्राणमधर्मधर्मौ चक्रेऽभिमानं रथिनं च जीवं । धनुर्हि तस्य प्रणवं पठं
ति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यं ॥ ५२ ॥ ॥

द्वारेण आह ॥ आहुरिति षड्भिः ॥ इंद्रियेशं मनो अभीषून् रश्मीन् आहुः मात्राः शब्दादीन् वर्त्मानि गंतव्यदेशान् आहुः सत्वं चित्तं बृहद्देहव्यापि बंधुरं बंधनं चित्तं विना ह्यनिबद्धमिव शरीरं भवति ॥ ईशसृष्टमिति बंधनकर्ता त्वीश्वर इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ प्राणादयः पंचनागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ चेत्येवं दशविधप्राणमक्षमभिमानं साहंकारं जीवं रथिनं प्रणवं जीवं शरं परं ब्रह्म लक्ष्यं यद्यथा धनुषा शरो लक्ष्ये निपात्यते तेन तथा प्रणवेन जीवो ब्रह्मणि निपात्यत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा. सटी. ९२

रागादयो जेतव्याः शत्रवः तत्र रजोभिनिवेशः क्वचिदारूढसमाधेः सत्वप्रकृतयोपि परोपकारादिप्रवृत्तयः
शत्रवः ॥ ४४ ॥ नृकायरूपरथमात्मवशः ॥ उपकल्प्यः इंद्रियादिपरिकरो यस्मिन् न यावद्भूतं यावद्देहं तावदेव गु
रुपादार्चनया निशितं ज्ञानखड्गं बिभ्रत् अच्युताश्रयः सन्निरस्तशत्रुः उपशान्तः स्वानंदेन तुष्टो
भूत्वा इदं रथादिकमपि त्यजेत् इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अच्युताश्रयाभावे बाधकमाह नोचेदिति । असंतो बहिर्मुखा ये इं
द्रियवाजिनः सूतः बुद्धिः तेऽत्यर्थं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयास्त एव दस्यवः तेषु निक्षिपन्ति पतिं रथिनमित्यर्थः । सूतेन च वर्तमानं तं

रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः ॥ मानोवमानोऽसूया च माया हिंसा च मत्सरः ॥ ४३ ॥ रजः प्रमा
दः क्षुन्निद्रा शत्रवस्त्वेवमादयः ॥ रजस्तमःप्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः क्वचित् ॥ ४४ ॥ यावन्नृकायरथ
मात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातं ज्ञानासिमच्युतबलो दधदस्तशत्रुः स्वानन्द
तुष्ट उपशान्त इदं विजह्यात् ॥ ४५ ॥ नोचेत्प्रमत्तमसदिंद्रियवाजिसूता नीत्वोत्पथं विषयदस्युषु
निक्षिपंति ॥ ते दस्यवः सहयसूतममुं तमोन्धे संसारकूप उरुमृत्युभये क्षिपंति ॥ ४६ ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च
द्विविधं कर्म वैदिकं ॥ आवर्तते प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्नुतेऽमृतं ॥ ४७ ॥ हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्रा
द्यशान्तिदं ॥ दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः ॥ ४८ ॥ एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं हुतं प्रहुतमे
व च पूर्तं सुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणं ॥ ४९ ॥

मोऽन्धेनास्मिन्नाम्ने उरुमृत्युभयं यस्मिन् ॥ ४६ ॥ ननु च वेदविहितेऽर्थे नोदितकारिणः पुंसः कथमेवमनर्थ
प्राप्तिः स्यादित्याशंक्य वेदोक्तकर्मणां द्वैविध्यं दर्शयन् फलभेदमाह प्रवृत्तं चेति द्वाभ्यां ॥ ४७ ॥ हिंस्रं श्येना
दिकर्म अशान्तिदं अनाप्तसमृद्धिकं अग्निहोत्रादि शब्दार्थं विवरणं दर्शश्चेति पशुः पशुयागः सुतः सोमयागः ॥ ४८
हुतं वैश्वदेवं प्रहुतं बलिहरणं तत्सर्वमिष्टमुच्यते एतदेव वैदिकं काम्यमशान्तिदं च नहि प्रवृत्ताख्यमपीत्य
र्थः आजीव्यं प्रपादि ॥ ४९ ॥

५२

रामः ९२

प्रवृत्तेन कर्मणा आरोहावरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह । द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेः सूक्ष्मो विपाकः परिणा
मो देहान्तरारंभकः । येन संपरिष्वक्तो गच्छति । य एव श्रुतावप्शब्देनोक्त इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरु
षवचसो भवंतीति पाठान्तरे द्रव्यशब्देन तन्मात्रशब्दोक्तानींद्रियाणि उक्तविपाकशब्देन हृदयाग्रप्र
द्योतः । तथा चश्रुतिः । स इमास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतीति । तथा तस्य हैत
स्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेनैष आत्मा निष्क्रामतीति धूमादिशब्दैः । तत्तदभिमानिन्यो देवताः । तत्राप
क्षयः कृष्णपक्षः सोमः सोमलोकः । तत्र भुक्तभोगस्यावरोहणप्रकारमाह । दर्श इत्यादि दर्शयति विप
रीतलक्षणयाऽतिविशिष्टभोगात्ययशोकाग्निना देहलयेनादर्शनमुच्यते । एतदुक्तं भगवति भूतसूक्ष्म

द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च धूमो रात्रिरपक्षयः ॥ अयनं दक्षिणं सोमो दर्श ओषधिवीरुधः ॥ अन्नं रेत
इति क्ष्मेश पितृयानं पुनर्भवः ॥५०॥ एकैकश्येनानुपूर्वं भूत्वा भूत्वेह जायते ॥ निषेकादि श्म
शानान्तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः ॥५१॥ इंद्रियेषु क्रियायज्ञान् ज्ञानदीपेषु जुह्वति ॥५२॥

ततो भूमावायाति वार्षिकदेवताभिः सोमलोकं प्रापितः । तद्भोगावसाने विलीनदेहो वृष्टिद्वारेणौषधि
वीरुधादिसाम्यापत्तिक्रमेण जायते ॥५०॥ एवं पुनर्भवहेतुः । पितृयानं प्रवृत्तकर्ममार्ग इति क्ष्मेश हे भू
पते । पुनर्भवमेवाह । एकैकश्येनेति एकैकक्रमेण भूत्वा तत्तत्साम्यं प्राप्येह भूमौ जायते । तत्राधिका
रित्वमाह । निषेकादीनि अन्त्येष्ट्यादि कार्याण्येवं जन्मनि लभत इत्यर्थः ॥५१॥ निवृत्तकर्मनिष्ठस्योपा
सनाविशेषमुपदिशन्नर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह । इंद्रियेष्वित्यादिना यज्ञाद्व्ययज्ञेषु हिंसा
याऽचीरत्वादिति मुख्यनिवृत्तकर्मैव दर्शयन्नाह । ज्ञानेन दीप्यन्त इति । तथा तेषु इंद्रियव्यापाराणामिष्ट
स्तनादीनामिंद्रियतावन्मात्रतां भावयन्तीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥५२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा० गी० म० टी० ५४

ॐ मौ दर्शनादिसंकल्पनरूपे मनसि विवेकास्तिक्यं विकम्पयुक्तं मनो वा विविध्यादिलक्षणया वाचा हि मनः कार्य
त्वादिविकारं भजति वर्णानां समाम्नाये तद्धि शेषत्वाद्वाचः ॥ स्वरेषु अकारादिस्वरत्रयात्मके ॐकारे बिंदौ नव
प्राणेष्वात्मनि महति बुद्धौ ॥ ५४ ॥ अग्निरिति तत्तदभिमानिन्यो देवताः प्रापणीति पूर्ववत् दिवाह्नः प्राहुः
तस्यैवांशाः शुक्लपक्ष उत्तरायणं यद्वा प्राकाशात्कालिच प्रमाणं तत्समं तदुत्तरमयनं संवत्सरं ब्रह्मलोकं ब्रह्मलो
कं गतस्य भोगावसाने मोक्षप्रकारमाह ॥ विश्वमिति विश्वः स्थूलोपाधिः ॥ तस्य स्थूलस्य सूक्ष्मे विलापनं सूक्ष्मोपाधि
स्तैजसो भवति ॥ सूक्ष्मं च कारणे विलाप्य कारणोपाधिः प्राज्ञो भवति कारणं च सर्वत्र साक्षित्वेनान्वयात्मा

इंद्रियाणि मनस्युपसंहृत्य वाचि विवेकात्मके मनः ॥ वाचं वर्णसमाम्नाये तमोंकारे स्वरे न्यसेत् ॥ ॐकारं बिं
दौ नादे तं तं प्राणे महत्यमुं ॥ ५३ ॥ अग्निः सूर्यो दिवा प्राह्णः शुक्लो राको त्तरं स्वराट् ॥ विश्वस्तैजसः
प्राज्ञस्तुर्य आत्मा समन्वयात् ॥ ५४ ॥ देवयानमिदं प्राहुर्भूत्वा भूत्वानुपूर्वशः ॥ आत्मयाज्युपशांत
तात्मा ह्यात्मस्थो न निवर्तते ॥ ५५ ॥ य एते पितृदेवानामयने वेदनिर्मिते ॥ शास्त्रेण चक्षुषा वेद जन
स्थोपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥ आदावंते जनानां सद्बहिरंतः परावरं ॥ ज्ञानं ज्ञेयं वचो वाच्यं तमो ज्योतिस्त्व
यमं ॥ ५७ ॥

तत्स्वरूपे विलाप्य [illegible] तुर्यो भवति
तेषां च व्यभिचारिणां साक्षित्वेनात्ययेषु तु आत्मा भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ मत्र्यो भूत्वा भूत्वा निवर्तते न त
था न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ वेदेन निर्मिते धूमं वृतिं संभवतीत्यादिनाने अर्चिरभिसंभवतीत्यादिना च निरूप
येन विविच्य ज्ञापिते इत्यर्थः ॥ जनस्थोपि देहस्थोपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥ तत्र हेतुमाह ॥ आदाविति ॥ जनानां देहा
दीनां आदौ कारणत्वेन अंते चावधित्वेन यत्सत्तत्स्याद्बहिर्भोग्यं अंतर्भोक्तृ परमव[illegible]रं च उच्चं नीचं तमो
ऽप्रकाशः ॥ तत्सर्वमयं तत्तानीयत्स्वयमेव न तस्माद्व्यतिरिक्तं वस्तु किंचिदस्तीत्येन मुह्येदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

राम ५४

ननु तर्हि कथं स्थगार्थः ॥ तस्यापि प्रतीयते तत्राह ॥ आबाधितः ॥ तर्कविरोधेन सर्वतो बाधितोपि ॥ आभासः
प्रतिबिंबादिवस्तुतयाप्यध्यासतः ॥ तद्दैंद्रियकं सर्वमर्थत्वेन विकल्पितं न तु परमार्थतः दुर्घटत्वात्
५५ ॥ तदेवाह द्वित्यादीनां पंचभूतानां छायापेक्षया अवलंबनरूपं देहादिसंस्थानारंभपरिणामानामसः
धेक तमापि न भवति ॥ न तावन्नेषां संख्यानां ॥ हृदादीनामिव वनं पक्वदेशाकर्षणे असर्वाकर्षणानुपपत्तेः ॥
नस्येकस्मिन् हृदे आकृष्टे सर्वेषां नमाकृष्यते ॥ न च विकारस्य आरब्धेवयवी अपि शब्दान्न परिणामोपि कृतः
स किं स्वावयवेभ्यो वा परिणतेभ्यो वा पृथक् ॥ तदन्वितो वा न तावदन्यत् पृथक् तथा अप्रतीतेः न चान्वि

आबाधितोपि ह्याभासो यथावस्तुतयास्मृतः ॥ दुर्घटत्वादैंद्रियकं न तद्दर्थविकल्पितं ॥ ५५ ॥
द्वित्यादीनामिहार्थानां छाया न कतमापि हि ॥ न संख्यानो विकारोपि न पृथक् न्वितोस्य वा ना
धातवोवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना ॥ न स्युर्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयवी ततः ॥ ५६ ॥

तः स किं प्रत्यवयवं सर्वोपि अन्वेति ॥ अंशेन वा आद्ये अंगुलिमात्रेपि देहबुद्धिः स्यात् ॥ द्वितीये तस्याप्यं
शांशीकारे सत्यनवस्था स्यात् ॥ अतोस्यैवेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा तद्धेतूनां द्वित्या
दीनामपि मिथ्यात्वमाह ॥ धातव इति ॥ धातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवयवैर्विना न स्युः ॥ अव
यवित्वात्तेषामपि न ह्यवयवः सत्यः ॥ इति चेत्तत्राह ॥ उक्तप्रकारेण अवयविनि असति ॥ अवयवोप्यं
ततोऽसन्नेव स्यात् ॥ अवयविप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिं विना तत्सद्भावे प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ तदुक्तं
पंचमस्कंधे ॥ एवं निरुक्ते क्षितिशब्दवृत्तमित्यादि ॥ ५६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
सटी
८५

नत्ववयविनोभावेग्रामासमापायिषुबाल्यादिषुसोयंदेवदत्तइति प्रत्यभिज्ञानंनस्यात्॥तदुक्तंभट्टैः॥ आवि
भावतिरोभावधर्मकेषुनपायियत॥ नत्वहमीतितत्राह स्यादितिवस्तुनः परमात्मनोविकल्पेभेदेग्रसतिय
द्यावस्तुनोविपर्ययाविकल्पेसति॥ पूर्वस्पर्वारोपसादृश्यात् सएवेतिभ्रमः स्यात्॥ सचतावदेवयावदविद्या॰
निवृत्तिः॥ ननुसर्वमिथ्यात्वेशास्त्रस्यविधिनिषेधताकथंतत्राह॥ स्वप्नमध्येजाग्रत् स्वापव्यवस्थायद्वत्॰
ति॥ ६१॥ इदानीमुक्तमेवाद्वैतंभावनात्रयोपदेशेन दृढीकरोतिभावाद्वैतमितिचतुर्भिः वर्जयन्नालोच

स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पेसतिवस्तुनः॥ जाग्रत्स्वापौयथास्वप्नेतथाविधिनिषेधता॥ ६१॥
भावाद्वैतंक्रियाद्वैतंद्रव्याद्वैतंतथात्मनः॥ वर्तयन्स्वानुभूत्येहत्रीन्स्वप्नान्धुनुतेमुनिः॥ ६२॥ का
र्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनंपटतन्तुवत्॥ अवस्तुत्वाद्विकल्पस्यभावाद्वैतंतदुच्यते॥ ६३॥ यद्ब्रह्म
णिपरेसाक्षात्सर्वकर्मसमर्पणं॥ मनोवाक्तनुभिःपार्थक्रियाद्वैतंतदुच्यते॥ ६४॥॥

यन् स्वानुभूत्याआत्मनस्तत्त्वानुभावेनत्रीन्जाग्रदादीन्त्रयअवस्थास्त्रयःस्वप्नास्तान्धुनुते॥ यद्वावस्तुभेद
बुद्धिरेकः स्वप्नः ततस्तदर्थिकारभेदबुद्धिर्द्वितीयः ततोमत्कर्मसाधितमेतत्फलंममैवभोग्यमितितृती
यः तान्धुनुतेनिवर्तयति॥ ६२॥ कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यस्यमर्शनंतन्तुरेवनपटइति॥ ६३॥ मनोवाक्तनुभिः
कृतानांकर्मणांसमर्पणेनैः॥ समर्पणमितिवाउद्देश्यफलभेदाद्धिक्रियाभेदहेतुः॥ ईश्वरार्पणेचतदभा
वान्नक्रियाणामद्वैतं॥ ६४॥॥

राम
८५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ले

आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थस्वकामस्तयोः देहादीनां पंचभूतात्मकत्वेन भोक्तृस्वरूपपरमात्मत्वेनाभेदा
त्तेनार्थकामयोरैक्यदर्शनमित्यर्थः ॥९५॥ उक्तानाश्रमधर्मान् संक्षिप्याह यदिति यद्यस्य येनोपायेन य
तः सकाशात् ॥९६॥ प्रस्तुतमुपसंहरति ॥ एतैरिति तद्भक्तिभाक् तस्य भक्तः ॥९७॥ एतत्स्वस्य सर्वसा
धारणमुक्तं भक्तस्य तु भक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहेतुरिति पाण्डवानेव लक्षीकृत्याह ॥ यथा हीति हे नृपदेव न्

आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनां ॥ यत्स्वार्थकामयोरैक्यं ब्रूयाद्दै तं तदुच्यते ॥९५॥ य
द्यस्य वाभिनिषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप ॥ स तेनेहेत कार्याणि नरो नान्यैरनापदि ॥९६॥ एतैरन्यै
श्च वेदोक्तैर्वर्त्तमानः स्वकर्मभिः ॥ गृहेऽप्यस्य गतिं यायाद्राजंस्तद्भक्तिभाङ्नरः ॥९७॥ यथा हि यू
यं नृपदेव दुस्त्यजादापद्गणादुत्तरतात्मनः प्रभोः ॥ यत्पादपंकेरुहसेवया भवानहार्षीन्निर्जित
दिग्गजः क्रतून् ॥९८॥ ॥

पैतृदैवैश्च सहायैः दुस्त्यजादितिवा आत्मनः ॥ श्रीकृष्णादेव प्रभोर्हेतोः ॥ अहंभाव आर्षः ॥ उत्कर्षेणोत्तरतेत्य
र्थः यथा यथावत् तमेव भजतेति शेषः ॥ यद्वा यथा आपद्गणादुत्तीर्णास्तथैव यथा च क्रतून् अहार्षीत् ।
तथा श्रीकृष्णादेव नारकात् संसारादप्युत्तरतेत्यर्थः ॥९८॥

श्रीकृष्णसेवामहतामवज्ञया प्रच्यवन्ति तत्कृपया च सिद्ध्यन्तीति दर्शयन्स्वपूर्ववृत्तांतमाह ॥ अहमिति सार्धैः पंचभिः

अहं पुराभवं कश्चिद्गंधर्व उपबर्हणः ॥ नाम्नातीते महाकल्पे गंधर्वाणां सुसंमतः ॥ ६९ ॥ रूपपेशलमा
धुर्यसौगंध्यप्रियदर्शनः ॥ स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तस्त्वपुरलंपटः ॥ ७० ॥ एकदा देवसत्रे तु गंधर्वाप्स
रसां गणाः ॥ उपहूता विश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने ॥ ७१ ॥ अहं च गायंस्तद्विद्वान्स्त्रीभिः परिवृतो
गतः ॥ ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलनं शेपुरोजसा ॥ ७२ ॥ याहि त्वं शूद्रतामाशु नष्टश्रीः कृतहेलनः ॥
तावद्दास्यामहं जज्ञे तत्रापि ब्रह्मवादिनां ॥ ७३ ॥ शुश्रूषयानुषंगेन प्राप्तोहं ब्रह्मपुत्रताम् ॥ ७३
धर्मस्ते गृहमेधीयो वर्णितः पापनाशनः ॥ गृहस्थो येन पदवीमंजसा न्यासिनामियात् ॥ ७४ ॥

नाम्ना उपबर्हणः ॥ ६९ ॥ पेशलं सौकुमार्यं रूपादिभिः प्रियं दर्शनं यस्य ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तदा ज्ञानं विद्वान् उन्मत्तः
सन् ॥ गायन्नेवागतः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री.
भा. ग.
स. टी.
८९

त्वंवक्तार्थप्रवेति॥दूर्वेणपुनःपूर्वश्लोकानेवपठति॥यूयमिति॥७५॥शेषंस्पष्टं॥८०॥॥॥इतिश्रीभा

यूयंन्नलोकेवतभूरिभाग्गालोकंपुनानामुनयोभियंति॥येषांगृहानावसनीतिसाक्षाद्गूढंपरं
ब्रह्ममनुष्यलिंगं॥७५॥सवाअयंब्रह्ममहद्विमृग्यकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः॥प्रियःसुहृ
द्वःखलुमातुलेयआत्माहंणीयोविधिकृद्गुरुश्च॥७६॥नयस्यसाक्षाद्भवपद्मजादिभीरूपंधिया
वस्तुतयोपवर्णितं॥मौनेनभक्त्योपशमेनपूजितःप्रसीदतामेषसमात्वतांपतिः॥७७॥श्रीशुक
उवाच॥इतिदेवर्षिणाप्रोक्तंनिशम्यभरतर्षभः॥पूजयामासससुप्रीतःकृष्णंचप्रेमविह्वलः॥७
कृष्णपार्थावुपामंत्र्यपूजितःप्रययौमुनिः॥श्रुत्वाकृष्णंपरंब्रह्मपार्थःपरमविस्मितः॥७९॥इ
तिदाक्षायणीनांतेपृथग्वंशाःप्रकीर्तिताः॥देवासुरमनुष्याद्यालोकायत्रचराचराः॥८०॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेप्रह्लादानुचरितेयुधिष्ठिरनारदसंवादेपंचदशो
ध्यायः॥१५॥ ॥

वार्थदीपिकायांसप्तमस्कंधेपंचदशोध्यायः॥१५॥समाप्तोयंभागवतेसप्तमस्कंधः॥७॥॥॥राम ॥

राम.
८९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative